

O wolność wyznawania religii we współczesnym świecie

Przeciwdziałanie przyczynom dyskryminacji
i pomoc prześladowanym na przykładzie chrześcijan

CAS Centrum
Analiz
Strategicznych
INSTYTUTU WYMIARU SPRAWIEDLIWOŚCI

Natalia Maria Tończyk

Problematyka wolności religijnej w Niemczech – wybrane zagadnienia w odniesieniu do orzecznictwa niemieckich sądów konstytucyjnych

Spis treści

1. Wprowadzenie. Aspekty historyczne i ustrojowe /	3
2. Konstytucyjne podstawy prawne wolności religijnej /	5
1.1. Federalne konstytucyjne podstawy prawne wolności religijnej /	5
2.2. Lądowe (krajowe) konstytucyjne podstawy prawne wolności religijnej na przykładzie Bawarii /	9
2.3. Inne akty prawne odnoszące się do problematyki wolności religijnej /	12
2.4. Dualizm systemu prawnego ochrony konstytucyjnych praw i wolności /	12
3. Wybrane aspekty problematyki wolności religijnej w orzecznictwie sądów niemieckich /	13
3.1. Symbole religijne w przestrzeni publicznej /	14
3.1.1. Krzyże /	14
3.1.2. Muzułmańskie chusty i burki /	16
3.2. Poszanowanie świąt, obchodów dni świątecznych i kultu religijnego /	16
3.2.1. Poszanowanie Wielkiego Piątku jako dnia ciszy /	17
3.2.2. Zakaz pracy w niedziele /	18
3.3. Religia a szkolnictwo /	19
3.3.1. Lekcje religii i etyki /	19
3.3.2. Funkcjonowanie i autonomia szkół katolickich /	20
4. Problematyka wolności religijnej w niemieckich badaniach i opracowaniach /	20
5. Konkluzje i uwagi /	22
Orzeczenia /	24
Ustawodawstwo /	24
Bibliografia /	25

1. Wprowadzenie. Aspekty historyczne i ustrojowe

Problematyka wolności religijnej jest zagadnieniem, które z jednej strony nie leży w głównej osi dyskursu prawniczego w Europie, z drugiej jednak strony, jeśli już temat ten staje się przedmiotem rozważań w przestrzeni publicznej, zwykle budzi liczne dyskusje, a nawet kontrowersje. Taki trend związany z zagadnieniami ochrony wolności religijnej obecny jest również w Republice Federalnej Niemiec¹. Żaden problem nie funkcjonuje jednak w oderwaniu określonego kontekstu. Tym samym omówienie tematyki wolności religijnej w Niemczech byłoby właściwie niemożliwe, a z całą pewnością niepełne, bez zarysowania kontekstu historycznego i ustrojowego tego państwa. Problem swoistej pokojowej koegzystencji i poszanowania interesów państwa, kościołów i związków wyznaniowych oraz obywateli sięga w Niemczech okresu nowożytnego, kwestia ustroju tego państwa – jeszcze dalej, bo właściwie początków jego państwowości.

Współczesne Niemcy są państwem federalnym. Taki jednak ustrój będący pewną wspólnotą mniej lub bardziej niezależnych jednostek geograficzno-politycznych *de facto* istniał od średniowiecza – wówczas w postaci Świętego Cesarstwa Niemieckiego tworzonego początkowo przez kilka niemieckich księstw. W późniejszym okresie, po materialnym upadku Cesarstwa (formalnie istniało ono bowiem do początku XIX wieku), nastąpiło znaczne rozdrobnienie państwowości niemieckiej – na początku XIX wieku na historycznym terytorium Niemiec funkcjonowały aż 294 jednostki polityczne (królestwa, księstwa, wolne miasta). Ich znaczenie polityczne było różne, nie można im jednak odmówić tego, że były odrębnymi bytami politycznymi. To dążenie do swoistej niezależności i odrębności zaznaczyło się także podczas podejmowanych w XIX wieku prób zjednoczenia państw niemieckich – nie tworzono wówczas unitarnego systemu państwowego, lecz konfederacje państw. Również utworzona w 1871 r. II Rzesza składała się z 26 sfederowanych państw: 23 monarchii (królestw, wielkich księstw, księstw) oraz 3 wolnych miast. Federacyjny charakter miała także Republika Weimarska. Tym samym ustrój federalny Niemiec jest głęboko zakorzeniony w ich historii i tradycji politycznej i jako model ustrojowy jest praktycznie nieprzerwany.

Obecnie, Republika Federalna Niemiec² to jedno państwo będące federacją 16 landów³, czyli 16 krajów związkowych będących oddzielnymi jednostkami polityczno-administracyjnymi. Tym samym w Niemczech funkcjonuje niejako podwójny system organów państwowych: federalny wspólny dla całego państwa i landowy⁴ – działający tylko w obrębie określonego kraju związkowego. Federalne organy władzy odpowiadają za politykę zagraniczną, sprawy wewnętrzne dzielone są między władzę

[¹] Dalej: Niemcy.

[²] Dalej: Niemcy.

[³] Dalej: pojęcie „land” używane jest wymiennie z pojęciem „kraj związkowy”.

[⁴] W niniejszym artykule pojęcie to używane będzie wymiennie z „krajowy”.

federalną i landową. Landy obdarzone są jednak suwerennością i autonomią (choć nie wszystkie w równym stopniu⁵) – przede wszystkim w zakresie polityki wewnętrznej prowadzonej poprzez organy ustawodawcze, wykonawcze i sądownicze działające na podstawie istniejących landowych konstytucji, ale również częściowo polityki zewnętrznej – chociażby w postaci prawa do zawierania umów (w określonym zakresie) z podmiotami zagranicznymi. Do federalnych organów państwa należą: Prezydent, Kanclerz, Rząd, dwuizbowy Parlament, natomiast w landach władza krajowa wykonywana jest przez jednoizbowy Parlament oraz Premiera i Rząd (a w wolnych miastach Burmistrza i Senat). Ów dualizm jest zauważalny również na gruncie władzy sądowniczej – wprowadzie system sądownictwa, choć rozproszony, jest wspólny dla całej federacji, to jednak sądownictwo konstytucyjne funkcjonuje już niejako podwójnie w postaci Federalnego Trybunału Konstytucyjnego oraz krajowych trybunałów konstytucyjnych. Wskazywana dwoistość występuje również w zakresie ustawodawstwa. Poza aktualnie obowiązującą ogólnoniemiecką konstytucją – Ustawą Zasadniczą Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r.⁶ i wydawanymi ustawami federalnymi oraz innymi federalnymi aktami prawnymi obywatele zobowiązani są do przestrzegania również prawa krajowego – konstytucji landowych oraz ustaw krajowych i innych krajowych aktów prawnych. Ponadto, formalnie istnieje podwójne obywatelstwo – federalne i landowe.

Wśród wielu różnych aspektów wskazywanego systemu prawno-ustrojowego osadzona jest również problematyka praw i wolności, w tym omawianej wolności religijnej, oraz systemu ich ochrony. Zgodnie z przyjętymi rozwiązaniami prawnymi prawa i wolności regulowane są zarówno na gruncie ustawodawstwa federalnego, jak i landowego. Z uwagi na podwójne obywatelstwo obywateli Niemiec oraz w kontekście funkcjonowania podwójnego systemu sądownictwa konstytucyjnego ochrona tych praw i wolności również możliwa jest zarówno na poziomie landu, jak i federacji.

Pisząc o współczesności, o poszanowaniu wolności religii i wyznania w Niemczech, warto również odwołać się do historycznych doświadczeń. Trzeba bowiem pamiętać, że w epoce nowożytnej to na terenie Niemiec wypracowywano najbardziej znane rozwiązania, które miały na celu uporządkowanie spraw wiary i religii obywateli oraz swobodnego poszanowania wyznawanej wiary. Ustalenie określonych zasad dotyczących religii stało się koniecznością wobec rozłamów religijnych okresu reformacji, które następnie zostały wplecione w konflikty polityczne i stały się załącznikiem wojen. Tym samym pokój w Augsburgu z 25. września 1555 r. zawarty między katolickim cesarzem Karolem V a protestanckimi książętami Rzeszy kończył taką właśnie wojnę o tło religijne. Zgodnie z przyjętą wówczas zasadą „cuius regio, eius religio”, czyli „czyje panowanie, tego religia” władca miał prawo do „wyboru” wyznania. Oczywiście owa wolność dotyczyła osoby władcy, a nie poddanych, którym pozostało jedynie podporządkowanie się decyzji władcy – księcia czy króla. Można jednak uznać, że idea ta była jednym z etapów kształtowania się tolerancji religijnej, której wymiarem jest obecnie poszanowanie wolności religijnej jednostki. Wskazywane postanowienia augsburskiego pokoju nie były jednak jedynymi świeckimi unormowaniami dotyczącymi spraw wiary i religii. Również w późniejszych wiekach zagadnienie religijności obywateli pozostawało w sferze zainteresowania organów państwowych, a stanowisko przyjmowane przez władzę świecką nie zawsze można określić jako pro-religijne lub pro-kościelne. Szczegółnej formy takiej niechęci Niemcy mogli doświadczyć w 2. Połowie XIX wieku, kiedy to kanclerz Niemiec Otto von Bismarck prowadził Kulturkampf – politykę, której celem było ograniczenie wpływów kościoła katolickiego w państwie i która „uderzała” nie tylko w interesy lub wolność kościoła, ale również w wolność jednostek. Wskutek zmiany ustrojowej, która później nastąpiła, wypracowano szereg dobrych norm dotyczących religii, wolności religijnej, kościoła, etc. Niestety, wraz z dojściem do władzy zwolenników Adolfa Hitlera, a następnie w okresie narodowego socjalizmu, Niemcy po raz

[⁵] Dla przykładu Bawaria cieszy się bardzo dużą autonomią.

[⁶] Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, dalej: Ustawa zasadnicza.

kolejny zostali obciążeni trudnymi doświadczeniami walki z religią katolicką i tym samym trudności w zakresie faktycznego istnienia wolności religijnej.

2. Konstytucyjne podstawy prawne wolności religijnej

Wolność religijna należy do katalogu praw człowieka. Jest wskazywana nie tylko w aktach prawa międzynarodowego czy deklaracjach poświęconych ochronie praw człowieka, lecz również na gruncie prawa krajowego, a podstawowym i kluczowym aktem prawa państwowego jest konstytucja.

1.1. Federalne konstytucyjne podstawy prawne wolności religijnej

Obecnie obowiązująca niemiecka konstytucja – Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec („Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949”)⁷ została uchwalona 3. maja 1949 r. i zastąpiła obowiązującą wcześniej Konstytucję Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 r. („Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919”)⁸. Ustawa Zasadnicza z 1949 r. wprowadzona została jako akt tymczasowy, który miał zostać następnie zastąpiony właściwą konstytucją – o takim przesłaniu świadczy nawet przyjęta nazwa „ustawa zasadnicza (*Grundgesetz*)”, a nie „konstytucja (*Verfassung*)”⁹. Akt ten okazał się jednak dużo trwalszy niż zakładano i obowiązuje do dziś, a na to, by miał zostać zmieniony w najbliższym czasie, nic nie wskazuje¹⁰. Jednocześnie rozwiązania w nim przyjęte zdają się być odpowiednie i adekwatne również do potrzeb współczesności, a nie tylko do wymogów czasu, w którym był on tworzony. Taka teza wydaje się być uzasadniona również w kontekście norm dotyczących wolności religii i wyznania¹¹.

Wolność religijna na poziomie federalnym jest gwarantowana w niemieckiej Ustawie Zasadniczej wśród innych praw i wolności człowieka. Co więcej, ujęta jest w katalogu podstawowych i nienaruszalnych praw i wolności¹². Ponadto, na podstawie art. 1 ust. 3 GG¹³ prawo to należy do katalogu praw podstawowych, które mogą być stosowane bezpośrednio.

Art. 4 ust. 1 GG¹⁴ gwarantuje nienaruszalną wolność wiary, sumienia oraz przekonań religijnych oraz światopoglądowych. Na podstawie ust. 2 tego samego artykułu¹⁵ zagwarantowana jest możliwość niezakłóconego odbywania praktyk religijnych. Ust. 3 tegoż artykułu¹⁶ wskazuje również, że nikt nie może być zmuszony do odbycia służby wojskowej (z bronią), jeśli jest to sprzeczne z jego sumieniem – przy czym szczegółowe unormowania tej kwestii reguluje ustawa federalna.

Powyższe normy nie są jednak jedynymi odwołującymi się do wolności religii i sumienia. Tym samym pojęcie wolności religijnej jest kształtowane również na podstawie art. 3 ust. 1 GG¹⁷, zgodnie

[7] Dalej: Ustawa Zasadnicza lub GG.

[8] Dalej: Konstytucja Weimarska.

[9] Skrypt z wykładu fakultatywnego „Wprowadzenie do ustroju i prawa niemieckiego” prowadzonego przez prof. dr hab. Danutę Janicką na Wydziale Prawa i Administracji UMK w Toruniu w roku akademickim 2018/2019.

[10] Ibidem.

[11] Zob. też: N.M. Tończyk, Kirchenartikeln – artykuły Konstytucji Republiki Weimarskiej trwalsze od niej samej, [w:] Konstytucje państw europejskich z perspektyw historycznej i współczesnej, red. P. Kowalczyk i B.A. Maciejewska, Toruń 2015, s. 287 i n.

[12] Vide art. 1 ust. 2 GG. Por. art. 4 ust. 1 GG.

[13] Art. 1 ust. 3 GG: „Die nachfolgenden Grundrechte binden Gesetzgebung, vollziehende Gewalt und Rechtsprechung als unmittelbar geltendes Recht”.

[14] Art. 4 ust. 1 GG: „Die Freiheit des Glaubens, des Gewissens und die Freiheit des religiösen und weltanschaulichen Bekenntnisses sind unverletzlich”.

[15] Art. 4 ust. 2 GG: „Die ungestörte Religionsausübung wird gewährleistet”.

[16] Art. 4 ust. 3 GG: „Niemand darf gegen sein Gewissen zum Kriegsdienst mit der Waffe gezwungen werden. Das Nähere regelt ein Bundesgesetz”.

[17] Art. 3 ust. 1. GG: „Alle Menschen sind vor dem Gesetz gleich”.

z którym wszyscy ludzie są równi wobec prawa, a także art. 3 ust. 3 GG¹⁸, który stanowi zakaz dyskryminacji (pozytywnej lub negatywnej) między innymi z powodu swojej wiary czy światopoglądu religijnego.

Ponadto, art. 5 GG¹⁹ gwarantuje wolność wypowiedzi, zgodnie z którą każdy ma prawo do swobodnego wyrażania i rozpowszechniania swoich poglądów, a zatem również poglądów odnoszących się do religii, wiary tudzież wyznania. Ustawa Zasadnicza ogranicza to prawo jedynie innymi przepisami prawa powszechnie obowiązującymi – normami ustawowymi, przepisami służącymi ochronie młodzieży oraz prawem do osobistej godności, czci i szacunku zakazując jednocześnie cenzury. Jednocześnie w art. 5 ust. 3 GG²⁰ wskazano, że sztuka, nauka, badania naukowe i nauczanie są wolne, przy czym wolność ta nie zwalnia od lojalności wartościom konstytucyjnym. Takie unormowania wprowadzają szerokie spektrum wolności, również w kontekście nauczania religii, praktykowania wiary oraz prowadzenia badań naukowych oraz kształcenia w dziedzinie nauk teologicznych.

Do edukacji i wychowania odnosi się również art. 6 GG. Zgodnie z ust. 1 tegoż artykułu²¹ rodzina i małżeństwo są pod szczególną ochroną państwa, a opieka i wychowywanie dzieci są naturalnym prawem rodziców i jednocześnie ich podstawowym obowiązkiem, którego wypełnienia strzeże wspólnota państwowa²². Na podstawie tej normy, w związku z normą wyrażoną w art. 4 i art. 5 GG, wywodzone może być również prawo rodziców do wychowywania dziecka w wierze lub zgodnie z określonym światopoglądem.

Z zagadnieniem wychowywania dziecka w wierze wiąże się również kwestia nauczania religii w szkołach uregulowana w art. 7 ust. 1–3 GG²³, w którym wskazano, że szkolnictwo znajduje się pod nadzorem państwa, ale opiekunowie prawni dziecka (rodzice lub inne osoby sprawujące władzę i pieczę rodzicielską) mają do decydowania o edukacji religijnej dziecka i jego udziale w lekcjach religii. Lekcje te są zwyczajnym wprowadzonym do programu przedmiotem szkolnym (za wyjątkiem szkół określanych jako bezwyznaniowe²⁴), a nauczanie religii, choć nadzorowane przez państwo, prowadzone jest zgodnie z zasadami wspólnot religijnych²⁵. Jednocześnie żaden nauczyciel nie może być wbrew swojej woli zobowiązany do prowadzenia lekcji religii²⁶.

Kwestie wiary i religii normuje ponadto art. 140 Ustawy Zasadniczej. Artykuł ten jest bezpośrednią implementacją przepisów dotyczących wiary i religii zawartych w Konstytucji Weimarskiej (tak zwanych „*Kirchenartikeln*”, czyli artykułów kościelnych²⁷). Zgodnie z jego brzmieniem „postanowienia art. 136, 137, 138, 139 i 141 niemieckiej konstytucji z 11. sierpnia 1919 r. są jej częścią składową” – zostały

[¹⁸] Art. 3 ust. 3 GG: „Niemand darf wegen [...] seines Glaubens, seiner religiösen [...] Anschauungen benachteiligt oder bevorzugt werden. [...]“.

[¹⁹] Art. 5 ust. 1 GG: „Jeder hat das Recht, seine Meinung in Wort, Schrift und Bild frei zu äußern und zu verbreiten und sich aus allgemein zugänglichen Quellen ungehindert zu unterrichten. Die Pressefreiheit und die Freiheit der Berichterstattung durch Rundfunk und Film werden gewährleistet. Eine Zensur findet nicht statt.“ Art. 5 ust. 2 GG: „Diese Rechte finden ihre Schranken in den Vorschriften der allgemeinen Gesetze, den gesetzlichen Bestimmungen zum Schutze der Jugend und in dem Recht der persönlichen Ehre“.

[²⁰] Art. 5 ust. 3 GG: „Kunst und Wissenschaft, Forschung und Lehre sind frei. Die Freiheit der Lehre entbindet nicht von der Treue zur Verfassung“.

[²¹] Art. 6 ust. 1 GG: „Ehe und Familie stehen unter dem besonderen Schutze der staatlichen Ordnung“.

[²²] Vide art. 6 ust. GG: „Pflege und Erziehung der Kinder sind das natürliche Recht der Eltern und die zuvörderst ihnen obliegende Pflicht. Über ihre Betätigung wacht die staatliche Gemeinschaft“.

[²³] Art. 7 ust. 1 GG: „Das gesamte Schulwesen steht unter der Aufsicht des Staates“. Art. 7 ust. 2 GG: „Die Erziehungsberechtigten haben das Recht, über die Teilnahme des Kindes am Religionsunterricht zu bestimmen“. Art. 7 ust. 3 GG: „Der Religionsunterricht ist in den öffentlichen Schulen mit Ausnahme der bekenntnisfreien Schulen ordentliches Lehrfach. Unbeschadet des staatlichen Aufsichtsrechtes wird der Religionsunterricht in Übereinstimmung mit den Grundsätzen der Religionsgemeinschaften erteilt. Kein Lehrer darf gegen seinen Willen verpflichtet werden, Religionsunterricht zu erteilen“.

[²⁴] Ogólnie szkoły niemieckie nie są szkołami świeckimi. Jako szkoły bezwyznaniowe określa się natomiast szkoły, które są wolne od wszelkich „elementów” religijnych.

[²⁵] Vide art. 7 ust. 3 GG.

[²⁶] Vide ibidem.

[²⁷] Sformułowanie „artykuły kościelne” jest kalką językową niemieckiego pojęcia stosowaną z uwagi na brak innego określenia w języku polskim. Zob. więcej: N.M. Tończyk, *Kirchenartikeln – artykuły Konstytucji Republiki Weimarskiej trwalsze od niej samej*, [w:] *Konstytucje państw europejskich z perspektyw historycznej i współczesnej*, red. P. Kowalczyk i B.A. Maciejewska, Toruń 2015, s. 287.

włączone w jej tekst²⁸. Ta specyficzna konstrukcja może zaskakiwać, jednak wskazuje na to, że przepisy Konstytucji Weimarskiej nie tylko „nie odbiegały, ale wręcz odpowiadały normom przyjmowanym zarówno po wojnie, jak i dzisiaj”²⁹. Co więcej, konstytucyjne unormowania z 1919 r. uznawane są za dobre, dopracowane³⁰ i trwałe rozwiązania prawne i to stanowiło argument za ich przeszczepieniem do aktualnie obowiązującej konstytucji niemieckiej³¹. Wskazać należy również, że z całą pewnością artykuły kościelne prawnie gwarantowały i gwarantują pełną wolność religijną³².

Art. 136 Konstytucji Weimarskiej³³ zakłada indywidualną wolność religijną i zobowiązanie do równego traktowania wszystkich obywateli niezależnie od wyznawanej religii³⁴. Na podstawie tego przepisu prawa i obowiązki obywateli nie mogą być ograniczone ani uwarunkowane wykonywaniem prawa do wolności religijnej. Również korzystanie z praw cywilnych i obywatelskich oraz dopuszczalność wykonywania pracy na stanowiskach publicznych jest niezależne od wyznania religijnego. Ponadto, nikt nie jest zobowiązany do ujawniania swoich przekonań religijnych. Ewentualne ograniczenie bądź zróżnicowanie praw lub obowiązków obywateli z uwagi na wyznawaną religię jest dopuszczalne jedynie na podstawie innych przepisów prawa³⁵.

Art. 137 Konstytucji Weimarskiej³⁶ reguluje kwestie dotyczące pozycji kościołów i związków religijnych oraz relacji między nimi a państwem. Zgodnie z normami wyrażonymi w tym artykule istnieje całkowity rozdział państwa i kościoła, a żaden kościół ani związek wyznaniowy nie jest uprzywilejowany³⁷. Obywatelom przyznana jest wolność zrzeszania się we wspólnotach religijnych, a wspólnoty

[²⁸] Art. 140 GG: „Die Bestimmungen der Artikel 136, 137, 138, 139 und 141 der deutschen Verfassung vom 11. August 1919 sind Bestandteil dieses Grundgesetzes”.

[²⁹] N.M. Tończyk, *Kirchenartikeln – artykuły Konstytucji Republiki Weimarskiej trwalsze od niej samej*, [w:] *Konstytucje państw europejskich z perspektyw historycznej i współczesnej*, red. P. Kowalczyk i B.A. Maciejewska, Toruń 2015, s. 289.

[³⁰] Wypracowanie tych rozwiązań poprzedziły długie dyskusje między przedstawicielami różnych środowisk, którzy prezentowali nierzadko bardzo różne postulaty. Osiągnięty kompromis był, jak się uważa, wyważonym rozwiązaniem. Zob. więcej: *ibidem*, W. Frotscher, B. Pieroth, *Verfassungsgeschichte*, München 2013, s. 268.

[³¹] Por. W. Frotscher, B. Pieroth, *op.cit.*, s. 268 i n.; N.M. Tończyk, *op.cit.*, s. 288 i n.; N.M. Tończyk, *Konstytucja Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 roku jako demokratyczna podstawa prawna totalitarnego państwa*, [w:] *Studia Iuridica Toruniensia*, t. XIV, Toruń, 2014, s. 377–397.

[³²] N.M. Tończyk, *Kirchenartikeln...*, s. 289.

[³³] Art. 136 Konstytucji weimarskiej:

Ust. 1 „Die bürgerlichen und staatsbürgerlichen Rechte und Pflichten werden durch die Ausübung der Religionsfreiheit weder bedingt noch beschränkt.“

Ust. 2: „Der Genuß bürgerlicher und staatsbürgerlicher Rechte sowie die Zulassung zu öffentlichen Ämtern sind unabhängig von dem religiösen Bekenntnis“.

Ust. 3: „Niemand ist verpflichtet, seine religiöse Überzeugung zu offenbaren. Die Behörden haben nur soweit das Recht, nach der Zugehörigkeit zu einer Religionsgesellschaft zu fragen, als davon Rechte und Pflichten abhängen oder eine gesetzlich angeordnete statistische Erhebung dies erfordert“.

Ust. 4: „Niemand darf zu einer kirchlichen Handlung oder Feierlichkeit oder zur Teilnahme an religiösen Übungen oder zur Benutzung einer religiösen Eidesform gezwungen werden“.

[³⁴] Por. H. Jaras, B. Pieroth, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Kommentar*, München 2012, s. 1217; N.M. Tończyk, *Kirchenartikeln...*, s. 289.

[³⁵] Zob. *ibidem*.

[³⁶] Art. 137 Konstytucji Weimarskiej:

Ust. 1: „Es besteht keine Staatskirche“.

Ust. 2: „Die Freiheit der Vereinigung zu Religionsgesellschaften wird gewährleistet. Der Zusammenschluß von Religionsgesellschaften innerhalb des Reichsgebiets unterliegt keinen Beschränkungen“.

Ust. 3: „Jede Religionsgesellschaft ordnet und verwaltet ihre Angelegenheiten selbständig innerhalb der Schranken des für alle geltenden Gesetzes. Sie verleiht ihre Ämter ohne Mitwirkung des Staates oder der bürgerlichen Gemeinde“.

Ust. 4: „Religionsgesellschaften erwerben die Rechtsfähigkeit nach den allgemeinen Vorschriften des bürgerlichen Rechtes“.

Ust. 5: „Die Religionsgesellschaften bleiben Körperschaften des öffentlichen Rechtes, soweit sie solche bisher waren. Anderen Religionsgesellschaften sind auf ihren Antrag gleiche Rechte zu gewähren, wenn sie durch ihre Verfassung und die Zahl ihrer Mitglieder die Gewähr der Dauer bieten. Schließen sich mehrere derartige öffentlich-rechtliche Religionsgesellschaften zu einem Verbands zusammen, so ist auch dieser Verband eine öffentlich-rechtliche Körperschaft“.

Ust. 6: „Die Religionsgesellschaften, welche Körperschaften des öffentlichen Rechtes sind, sind berechtigt, auf Grund der bürgerlichen Steuerlisten nach Maßgabe der landesrechtlichen Bestimmungen Steuern zu erheben“.

Ust. 7: „Den Religionsgesellschaften werden die Vereinigungen gleichgestellt, die sich die gemeinschaftliche Pflege einer Weltanschauung zur Aufgabe machen“.

Ust. 8: „Soweit die Durchführung dieser Bestimmungen eine weitere Regelung erfordert, liegt diese der Landesgesetzgebung ob“.

[³⁷] Zob. *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (Handkommentar)*, red. D. Hömig, Baden-Baden 2013, s. 852; C. Gröpl, K. Windhorst, C. Coelln, *Grundgesetz. Studienkommentar*, München 2013, s. 754; N.M. Tończyk, *Kirchenartikeln...*, s. 291.

te autonomicznie prowadzą i zarządzają swoimi sprawami³⁸. Autonomia ta zakreślona jest bardzo szeroko – obejmuje bowiem również w określonych przypadkach eksterytorialność gruntów przynależnych kościołowi³⁹ czy dopuszczalność zastąpienia jurysdykcji państwowej przez jurysdykcję sądów kościelnych⁴⁰. Art. 137 stanowi także podstawę prawną dla zróżnicowania obowiązków obywateli na gruncie wyznawanej religii – na jego podstawie dopuszczalny jest chociażby obowiązek płacenia podatku kościelnego, który to obejmuje właśnie określoną na podstawie przynależności wyznaniowej grupę osób⁴¹. W artykule tym znajduje się również odesłanie do ustawodawstwa landowego, w zakresie w jakim jest ono wymagane dla wykonywania postanowień Ustawy Zasadniczej⁴².

Art. 138 Konstytucji Weimarskiej⁴³ poświęcony jest świadczeniom państwa na rzecz kościołów oraz innym kwestiom majątkowym. Państwo wspiera stowarzyszenia religijne nie tylko poprzez świadczenia finansowe (u których źródeł leży między innymi chęć zadośćuczynienia skutkom sekularyzacji majątków kościelnych), ale także poprzez dodatki i subwencje przeznaczone na cele publiczne (np. przedszkola czy domy starców prowadzone przez podmioty kościelne), a także ulgi i zwolnienia podatkowe⁴⁴. Artykuł ten odnosi się również do majątków kościelnych – gwarantuje nienaruszalność własności i innych praw stowarzyszeń i związków religijnych, co ma na celu uniemożliwienie ponownej sekularyzacji majątków kościelnych, a także stanowi umocnienie wolności stowarzyszeń religijnych oraz służy zapewnieniu ich swobodnej działalności⁴⁵.

Art. 139 Konstytucji Weimarskiej⁴⁶ stanowi, że niedziela i święta ustawowo wolne od pracy pozostają prawnie chronione jako dni odpoczynku. Dni te mogą być przeznaczone na praktyki religijne/ duchowe⁴⁷. Konstytucyjnoprawna ochrona dni wolnych od pracy ma zarówno znaczenie świecko-socjalne, jak i religijno-duchowe i jest tym samym powiązaniem religijnie neutralnego państwa z zachodniochrześcijańską tradycją, ze stałym rytmem dni pracy i czasu wolnego, świąt i dni pamięci⁴⁸. Wskazywany zakaz pracy w święta i dni ustawowo wolne niejako z natury rzeczy nie dotyczy wszystkich grup zawodowych, np. lekarzy czy strażaków, stanowi jednak chociażby konstytucyjną podstawę dla zakazu pracy sklepów w niedzielę⁴⁹.

Art. 141 Konstytucji Weimarskiej⁵⁰ zezwala kościołom i innym związkom wyznaniowym pełnienie czynności religijnych w wojsku, szpitalach, zakładach karnych i innych publicznych zakładach w sytuacjach, w których istnieje potrzeba mszy św. lub opieki duszpasterskiej. Wszelki przymus w tej kwestii jest jednak zakazany – tym samym państwo umożliwia posługę religijną czy opiekę duszpasterską, jednak korzystanie z niej jest już indywidualną kwestią obywatela, który nie może być zmuszany do udziału w czynnościach religijnych⁵¹. „Uprawnione do pełnienia posług religijnych są wszystkie

[38] Por. N.M. Tończyk, *op.cit.*, s. 291–292.

[39] Zob. więcej: *ibidem*. Por. *Grundgesetz-Kommentar*, red. I. Münch, P. Kunig, München, s. 1464–1465.

[40] H. Jaras, B. Bieroth, *op.cit.*, s. 1226. Zob. też: N.M. Tończyk, *op.cit.*, s. 291–292.

[41] Por. C. Gröpl, K. Windhorst, C. Coelln, *op.cit.*, s. 753; N.M. Tończyk, *op.cit.*, s. 289.

[42] Zob. N.M. Tończyk, *op.cit.*, s. 292.

[43] Art. 138 Konstytucji Weimarskiej:

Ust. 1 „Die auf Gesetz, Vertrag oder besonderen Rechtstiteln beruhenden Staatsleistungen an die Religionsgesellschaften werden durch die Landesgesetzgebung abgelöst. Die Grundsätze hierfür stellt das Reich auf“.

Ust. 2 „Das Eigentum und andere Rechte der Religionsgesellschaften und religiösen Vereine an ihren für Kultus-, Unterrichts- und Wohltätigkeitszwecke bestimmten Anstalten, Stiftungen und sonstigen Vermögen werden gewährleistet“.

[44] Por. *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (Handkommentar)*, red. D. Hömig, Baden-Baden 2013, s. 863–864; C. Gröpl, K. Windhorst, C. Coelln, *op.cit.*, s. 757–758; N.M. Tończyk, *Kirchenartikeln...*, s. 292–293.

[45] Por. N.M. Tończyk, *op.cit.*, s. 293; C. Gröpl, K. Windhorst, C. Coelln, *op.cit.*, s. 758.

[46] Art. 139 Konstytucji Weimarskiej: „Der Sonntag und die staatlich anerkannten Feiertage bleiben als Tage der Arbeitsruhe und der seelischen Erhebung gesetzlich geschützt“.

[47] Zob. N.M. Tończyk, *Kirchenartikeln...*, s. 293.

[48] *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (Handkommentar)*, red. D. Hömig, Baden-Baden 2013, s. 865.

[49] Por. C. Gröpl, K. Windhorst, C. Coelln, *op.cit.*, s. 758–759; N.M. Tończyk, *op.cit.*, s. 294.

[50] Art. 141 Konstytucji Weimarskiej: „Soweit das Bedürfnis nach Gottesdienst und Seelsorge im Heer, in Krankenhäusern, Strafanstalten oder sonstigen öffentlichen Anstalten besteht, sind die Religionsgesellschaften zur Vornahme religiöser Handlungen zuzulassen, wobei jeder Zwang fernzuhalten ist“.

[51] Zob. N.M. Tończyk, *op.cit.*, s. 294.

kościół i związki wyznaniowe niezależnie od tego, czy posiadają osobowość prawną, czy też nie”⁵². Warto wskazać również, że „jeżeli istnieje potrzeba opieki w związku z wyznawaniem światopoglądem (analogicznie do opieki duszpasterskiej), również stowarzyszenia światopoglądowe są uprawnione do jej pełnienia”⁵³. Dla rozumienia tego artykułu istotne jest także to, że „pojęcie czynności religijnych należy interpretować szeroko, zgodnie z zasadami określonej religii czy wyznania”⁵⁴.

Aktualnie obowiązująca niemiecka konstytucja zawiera szereg norm odnoszących się do wolności religijnej. Składają się na nią normy wypracowane po II wojnie światowej oraz te, które zostały przejęte z wcześniej obowiązującej Konstytucji Weimarskiej. Razem tworzą one szeroki katalog praw i wolności, które podobnie jak w Konstytucji Weimarskiej⁵⁵ gwarantują szeroko rozumianą wolność religijną. Przejęte z Konstytucji Weimarskiej artykuły kościelne, jak i nowoprzyjęte postanowienia, mimo zachowania rozdziału państwa od kościoła nadają religii duże znaczenie w życiu publicznym oraz zapewniają kościołom i związkom wyznaniowym prawo do swobodnego funkcjonowania i autonomicznego prowadzenia działalności⁵⁶. Jednocześnie, zgodnie z przejętym art. 137 Konstytucji Weimarskiej, nie ma żadnej religii państwowej, a tym samym „nie narzuca się [...] nikomu ani wyznania, ani w ogóle obowiązku praktykowania jakiegokolwiek kultu przy jednoczesnym poszanowaniu przekonań religijnych innych osób”⁵⁷, co wydaje się być idealnym kompromisem normatywnym⁵⁸.

2.2. Landowe (krajowe) konstytucyjne podstawy prawne wolności religijnej na przykładzie Bawarii

Jak było wspomniane system prawa niemieckiego opiera się na swoistym dualizmie i współistnieniu prawa federalnego oraz prawa krajowego. Tym samym poza Ustawą Zasadniczą obowiązującą na terenie całych Niemiec poszczególne landy przyjęły własne konstytucje landowe. Obok konstytucji federalnej są one źródłem i gwarantem praw i wolności obywateli. W opracowaniu tym nie sposób przedstawić rozwiązań prawnych przyjętych we wszystkich landach, dlatego autorka przedstawia konstytucyjne normy obowiązujące w Wolnym Państwie Bawarii – landzie cieszącym się największą autonomią będącym zarazem jednym z najstarszych krajów europejskich⁵⁹.

Obecnie obowiązująca Konstytucja Wolnego Państwa Bawarii (*Die Verfassung des Freistaates Bayern*)⁶⁰ została uchwalona 26 października 1946 r. jako czwarty akt o charakterze konstytucyjnym w historii Bawarii i weszła w życie 8 grudnia 1946 r. 15 grudnia 1998 r. została na nowo ogłoszona. Reguluje ona niezależność Bawarii jako kraju związkowego oraz stanowi prawną podstawę funkcjonowania systemu państwowego tego landu⁶¹. Składa się ona z Preambuły oraz 188 artykułów ujętych w cztery jednostki redakcyjne poświęcone: organizacji i zadaniom państwa, prawom i obowiązkom obywateli, życiu społecznemu oraz pracy i gospodarce, a także przepisów końcowych i przejściowych.

W Konstytucji bawarskiej w części drugiej poświęconej prawom podstawowym i obowiązkom obywateli znajduje się w art. 107 uregulowano zagadnienia praw i wolności religijnych. Tym samym na mocy art. 107 ust. 1 Konstytucji bawarskiej⁶² gwarantowana jest wolność religijna i wolność sumienia,

[52] N.M. Tończyk, op.cit., s. 294. Por. C. Gröpl, K. Windhorst, C. Coelln, op.cit., s. 759.

[53] N.M. Tończyk, op.cit., s. 294. Por. *Grundgesetz. Kommentar*, red. M. Sachs, München 2009, s. 2482–2483.

[54] N.M. Tończyk, op.cit., s. 294–295. Por. *Grundgesetz-Kommentar*, red. I. Münch, P. Kunig, München, s. 1477.

[55] Por. N.M. Tończyk, op.cit., s. 295; N.M. Tończyk, *Konstytucja...*, s. 386 i n.

[56] Zob. N.M. Tończyk, *Kirchenartikeln...*, s. 295.

[57] *Ibidem*.

[58] *Ibidem*.

[59] *Bayerische Geschichte im Überblick*, [online] <https://www.bayern.de/freistaat/bayerische-geschichte> [dostęp: 19.05.2020 r.].

[60] Wolne Państwo Bawaria – dalej: Bawaria, Konstytucja Wolnego Państwa Bawarii – dalej: Konstytucja bawarska.

[61] Zob. *Die Bayerische Verfassung*, [online] <https://www.bayern.de/freistaat/die-bayerische-verfassung> [dostęp: 19.05.2020 r.].

[62] Art. 107 ust. 1 Konstytucji bawarskiej: „Die Glaubens- und Gewissensfreiheit ist gewährleistet”.

a także – na podstawie art. 107 ust. 2⁶³ niezakłócone praktyki religijne są pod ochroną państwa. Art. 107 ust. 3 Konstytucji bawarskiej⁶⁴ to *de facto* prawny zakaz dyskryminacji ze względu na wyznanie – zgodnie z jego treścią wyznanie religijne obywateli nie może warunkować ani ograniczać korzystania z ich praw, a także nie może mieć wpływu na ich obowiązki obywatelskie. Z kwestią tą wiąże się również ust. 4 opisywanego artykułu⁶⁵, zgodnie z którym ewentualna dopuszczalność i możliwość sprawowania urzędów państwowych jest niezależna od przekonań religijnych. Na podstawie art. 107 ust. 5 Konstytucji bawarskiej⁶⁶ nikt nie jest obowiązany do tego, by publicznie określać swoją wiarę – deklarować poglądy religijne czy przynależność do określonego kościoła lub związku wyznaniowego, a urzędnicy mają prawo o to pytać jedynie wtedy, gdy zależne od tego są prawa lub obowiązki obywatelskie (np. kwestie podatkowe) oraz, gdy informacje te są niezbędne do celów statystycznych. Jednocześnie zgodnie z art. 107 ust. 6 Konstytucji bawarskiej⁶⁷ nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia w praktykach religijnych lub uroczystościach religijnych, a także nikt nie może być zmuszany do stosowania religijnej formy przysięgi (np. w sądzie czy podczas obejmowania urzędu).

Ponadto, religii i wspólnotom religijnym poświęcony jest również 3. rozdział drugiej części Konstytucji bawarskiej (art. 142–150). Normy zawarte w tym rozdziale odnoszą się między innymi do pozycji kościołów i związków wyznaniowych (np. art. 142 ust. 1⁶⁸, zgodnie z którym nie ma religii państwowej), autonomii ich funkcjonowania (np. art. 142 ust. 3⁶⁹, na podstawie, którego kościoły i inne uznane wspólnoty religijne lub światopoglądowe, których działalność nie jest sprzeczna z prawem w swoim działaniu są wolne od wszelkiej ingerencji), jak i sposobu funkcjonowania w aspektach prawno-gospodarczych (np. art. 143 ust. 1⁷⁰, na podstawie którego wspólnoty religijne nabywają osobowość prawną według norm prawa cywilnego). Konstytucja bawarska gwarantuje także nienaruszalność praw własności i innych praw wspólnot religijnych, związków religijnych, zakonów, etc. (art. 146⁷¹). Analogicznie do postanowień federalnej Ustawy Zasadniczej w Konstytucji bawarskiej znalazły się także postanowienia dotyczące ustawowej ochrony niedzieli i innych świąt ustawowo wolnych jako dni duchowego odpoczynku i czasu wolnego od pracy (art. 147⁷²) oraz przepisy zezwalające na posługę wspólnot religijnych w szpitalach, zakładach karnych i innych instytucjach poprzez sprawowanie kultu oraz opiekę duszpasterską (art. 148⁷³).

Konstytucja bawarska obejmuje jednak szerszy i bardziej szczegółowy katalog uprawnień i rozwiązań normatywnych niż federalna Ustawa Zasadnicza. Bawaria objęła zarówno wolność religijną,

[⁶³] Art. 107 ust. 2 Konstytucji bawarskiej: „Die ungestörte Religionsausübung steht unter staatlichem Schutz”.

[⁶⁴] Art. 107 ust. 3 Konstytucji bawarskiej: „1. Durch das religiöse Bekenntnis wird der Genuß der bürgerlichen und staatsbürgerlichen Rechte weder bedingt noch beschränkt.

2. Den staatsbürgerlichen Pflichten darf es keinen Abbruch tun”.

[⁶⁵] Art. 107 ust. 4 Konstytucji bawarskiej: „Die Zulassung zu den öffentlichen Ämtern ist von dem religiösen Bekenntnis unabhängig”.

[⁶⁶] Art. 107 ust. 5 Konstytucji bawarskiej: „1. Niemand ist verpflichtet, seine religiöse Überzeugung zu offenbaren.

2. Die Behörden haben nur soweit das Recht, nach der Zugehörigkeit zu einer Religionsgemeinschaft zu fragen, als davon Rechte und Pflichten abhängen oder eine gesetzlich angeordnete statistische Erhebung dies erfordert”.

[⁶⁷] Art. 107 ust. 6 Konstytucji bawarskiej: „Niemand darf zu einer kirchlichen Handlung oder zur Teilnahme an religiösen Übungen oder Feierlichkeiten oder zur Benutzung einer religiösen Eidesformel gezwungen werden”.

[⁶⁸] Art. 142 ust. 1 Konstytucji bawarskiej: „Es besteht keine Staatskirche”.

[⁶⁹] Art. 142 ust. 3 Konstytucji bawarskiej: „1. Kirchen und anerkannte Religionsgemeinschaften sowie solche weltanschauliche Gemeinschaften, deren Bestrebungen den allgemein geltenden Gesetzen nicht widersprechen, sind von staatlicher Bevormundung frei.

2. Sie ordnen und verwalten ihre Angelegenheiten innerhalb der Schranken der für alle geltenden Gesetze selbständig.

3. Sie verleihen ihre Ämter ohne Mitwirkung des Staates oder der politischen Gemeinde”.

[⁷⁰] Art. 143 ust. 1 Konstytucji bawarskiej: „Die Religionsgemeinschaften und weltanschaulichen Gemeinschaften erwerben die Rechtsfähigkeit nach den Vorschriften des bürgerlichen Rechts”.

[⁷¹] Art. 146 Konstytucji bawarskiej: „Das Eigentum und andere Rechte der Religionsgemeinschaften, religiöser Vereine, Orden, Kongregationen, weltanschaulicher Gemeinschaften an ihren für Kultus-, Unterrichts- und Wohltätigkeitszwecke bestimmten Anstalten, Stiftungen und sonstigen Vermögen werden gewährleistet”.

[⁷²] Art. 147 Konstytucji bawarskiej: „Die Sonntage und staatlich anerkannten Feiertage bleiben als Tage der seelischen Erhebung und der Arbeitsruhe gesetzlich geschützt”.

[⁷³] Art. 148 Konstytucji bawarskiej: „Soweit das Bedürfnis nach Gottesdienst und Seelsorge in Krankenhäusern, Strafanstalten oder sonstigen öffentlichen Anstalten besteht, sind die Religionsgemeinschaften zur Vornahme religiöser Handlungen zuzulassen, wobei jeder Zwang fernzuhalten ist”.

jak i kościoły oraz duchowieństwo szeroką ochroną. Tym samym na mocy art. 144 ust. 1⁷⁴ duchowni podczas pełnienia swoich obowiązków podlegają ochronie państwa. Ponadto, zgodnie z art. 144 ust. 2 Konstytucji bawarskiej⁷⁵ w wszelkie publiczne przejawy pogardy dla religii – instytucji kościelnych, wiernych, duchownych są zabronione, a ich „sprawca” podlega karze. Państwo bawarskie szanuje także autonomię kościołów oraz prawo duchownych do zachowania w tajemnicy informacji powierzonych im jako duszpasterzom – nie mogą oni być proszeni o ujawnienie takich informacji ani przed sądami, ani przed urzędami⁷⁶. Konstytucja bawarska odnosi się również do kwestii szkolnictwa wyższego i nauk teologicznych – zgodnie z art. 150 ust. 1⁷⁷ przyznano kościołom prawo do kształcenia i szkolenia swoich duchownych na własnych uczelniach kościelnych. Jednocześnie na mocy art. 150 ust. 2 Konstytucji bawarskiej⁷⁸ wydziały teologiczne zostały utrzymane na uniwersytetach. Trzeba wskazać, że w Konstytucji bawarskiej zawarte zostały również unormowania dotyczące aspektów fiskalnych relacji państwo – kościół. Art. 145 Konstytucji bawarskiej odnosi się właśnie do aspektów fiskalnych utrzymując w ust. 1⁷⁹ w mocy wcześniej na podstawie umowy, ustawy lub innego tytułu prawnego istniejące świadczenia oraz w ust. 2⁸⁰ wskazując na ewentualne nowe dobrowolne świadczenia wypłacane na rzecz kościoła. W końcu, Konstytucja bawarska w art. 149⁸¹ poświęcony jest kwestiom pochówku i cmentarzy wskazując na spoczywającym na państwie obowiązku zapewnienia godnego pochówku i odnosząc się również między innymi do możliwości udziału kościołów i wspólnot religijnych w ceremoniach pogrzebowych czy chociażby cmentarzy wyznaniowych.

Warto podkreślić również, że tradycje prowolnościowe w zakresie wolności religijnej w przypadku Bawarii są szczególnie głębokie. Wszak wspomniany już wcześniej pokój z 1555 r. będący niejako jednym z pierwszych nowożytnych kroków ku wolności religijnej – kończący wojny religijne, łagodzący napięcia religijne między katolikami i luteranami, wprowadzający zaczątki tolerancji religijnej obejmującej panujących władców (poddani przyjmowali wiarę władcy) oraz regulujące kwestie religii i wyznania w państwie został podpisany w Augsburgu leżącym w Bawarii⁸². Również w kontekście zmian ustrojowych oraz przemian konstytucyjnych zauważyć należy, że historia regulacji prawnych dotyczących wolności religijnej nie zaczyna się w aktualnie obowiązującej Konstytucji bawarskiej, lecz znacznie wcześniej. Na początku XIX w. Bawaria stała się monarchią konstytucyjną – w 1806 r. zostało proklamowane Królestwo Bawarii, a w 1808 r. uchwalona została pierwsza bawarska konstytucja, zgodnie z którą katolicy, protestanci i żydzi zostali obdarzeni wolnością religijną⁸³. Tym samym

[⁷⁴] Art. 144 ust. 1 Konstytucji bawarskiej: „In der Erfüllung ihrer Amtspflichten genießen die Geistlichen den Schutz des Staates“.

[⁷⁵] Art. 144 ust. 2 Konstytucji bawarskiej: „Jede öffentliche Verächtlichmachung der Religion, ihrer Einrichtungen, der Geistlichen und Ordensleute in ihrer Eigenschaft als Religionsdiener ist verboten und strafbar“.

[⁷⁶] Art. 144 ust. 3 Konstytucji bawarskiej: „Geistliche können vor Gerichten und anderen Behörden nicht um Auskunft über Tatsachen angehalten werden, die ihnen in ihrer Eigenschaft als Seelsorger anvertraut worden sind“.

[⁷⁷] Art. 150 ust. 1 Konstytucji bawarskiej: „Die Kirchen haben das Recht, ihre Geistlichen auf eigenen kirchlichen Hochschulen auszubilden und fortzubilden“.

[⁷⁸] Art. 150 ust. 2 Konstytucji bawarskiej: „Die theologischen Fakultäten an den Hochschulen bleiben erhalten“.

[⁷⁹] Art. 145 ust. 1 Konstytucji bawarskiej: „Die auf Gesetz, Vertrag oder anderen Rechtstiteln beruhenden bisherigen Leistungen des Staates oder der politischen Gemeinden an die Religionsgemeinschaften bleiben aufrechterhalten“.

[⁸⁰] Art. 145 ust. 2 Konstytucji bawarskiej: „Neue freiwillige Leistungen des Staates, der politischen Gemeinden und Gemeindeverbände an eine Religionsgemeinschaft werden durch Zuschläge zu den Staatssteuern und Umlagen der Angehörigen dieser Religionsgemeinschaft aufgebracht“.

[⁸¹] Art. 149 Konstytucji bawarskiej:

Ust. 1: „Die Gemeinden haben dafür zu sorgen, daß jeder Verstorbene schicklich beerdigt werden kann. 2. Über die Mitwirkung der Religionsgemeinschaften haben diese selbst zu bestimmen“.

Ust. 2: „In Friedhöfen, die nur für einzelne Religionsgemeinschaften bestimmt sind, ist die Beisetzung Andersgläubiger unter den für sie üblichen Formen und ohne räumliche Absonderung zu gestatten, wenn ein anderer geeigneter Begräbnisplatz nicht vorhanden ist“.

Ust. 3: „Im übrigen bemißt sich der Simultangebrauch der Kirchen und Friedhöfe nach bisherigem Recht, soweit nicht durch Gesetz Abänderungen getroffen werden“.

[⁸²] Pamiętać należy, że jest to okres rozdrobnienia politycznego w Niemczech, a co za tym idzie nie możemy mówić o Bawarii w rozumieniu dzisiejszego landu czy nawet istniejącego od początku XIX w. królestwa.

[⁸³] Por. *Bayerische Geschichte im Überblick*, [online] <https://www.bayern.de/freistaat/bayerische-geschichte> [dostęp: 22.05.2020 r.]; *Königreich Bayern*, [online] <https://www.hdbg.eu/koenigreich/index.php/> [dostęp: 22.05.2020 r.]

obecność regulacji prawnych dotyczących wolności religii, sumienia i wyznania w tekście obecnie obowiązującej Konstytucji bawarskiej nie była *novum* legislacyjnym.

2.3. Inne akty prawne odnoszące się do problematyki wolności religijnej

Kwestie religijne, to jest kwestie związane z wolnością religijną oraz praktycznym korzystaniem z tej wolności, regulowane są nie tylko w aktach konstytucyjnych. Poza konstytucjami – federalną Ustawą Zasadniczą oraz konstytucjami landowymi, zagadnienia te są przedmiotem regulacji w drodze ustaw i innych aktów prawnych powszechnie obowiązujących, zarówno na poziomie federacji, jak i landu. Wskazać należy również, że źródłem praw i obowiązków dla obywateli, instytucji kościelnych oraz organów państwowych są również postanowienia zawarte w konkordatach. Co istotne, w przypadku Niemiec nie istnieje wyłącznie jeden całościowy konkordat regulujący stosunki państwo-kościół, lecz umów konkordatowych między władzami państwowymi a Stolicą Apostolską jest znacznie więcej. Były one zawierane między władzami federalnymi reprezentującymi Republikę Federalną Niemiec a Stolicą Apostolską, ale także między władzami krajowymi reprezentującymi wyłącznie określony land a Stolicą Apostolską. Tym samym w przypadku Niemiec możemy mówić zarówno o konkordatach dotyczących całego państwa, jak i konkordatach zawieranych jedynie przez określony land⁸⁴. Część z nich stanowiła tak zwane konkordaty całościowe, część poświęcona była regulacji określonej kwestii⁸⁵. Także Bawaria (będąca w niniejszym opracowaniu omawiana jako przykład rozwiązań na poziomie landu) zawarła własny konkordat ze Stolicą Apostolską.

2.4. Dualizm systemu prawnego ochrony konstytucyjnych praw i wolności

Swoistą konsekwencją istniejącego w Niemczech ustroju federacyjnego jest wspomniany wyżej dualizm systemu prawa polegający na koegzystencji dwóch porządków prawnych – prawa federalnego i prawa landowego. Jednocześnie pamiętać należy, że zgodnie z treścią art. 31 Ustawy Zasadniczej⁸⁶ prawo federalne co do zasady jest „silniejsze” od prawa landowego. To współistnienie federalnego i landowego porządku prawnego dotyczy nie tylko aktów prawnych (federalnych i landowych konstytucji, ustaw i innych aktów prawnych powszechnie obowiązujących), lecz również, częściowo, systemu ochrony prawa. O ile bowiem jest jeden jednolity i spójny dla federacji i krajów związkowych system sądownictwa powszechnego, o tyle w przypadku ochrony konstytucyjnych praw i wolności można mówić o dualizmie sądów konstytucyjnych – w Niemczech istnieje zarówno Federalny Trybunał Konstytucyjny, jak i krajowe trybunały konstytucyjne. Tym samym każdemu obywatelowi przysługuje prawo do ochrony swych praw i wolności zarówno na poziomie federacji, jak i landu. Właściwość sądu jest jednak ściśle określona i wynika niejako wprost z naruszenia prawa – jeśli naruszone zostały normy wskazane w konstytucji landowej, właściwym organem będzie krajowy trybunał konstytucyjny/sąd konstytucyjny; jeśli natomiast naruszone zostały przepisy Ustawy Zasadniczej właściwym będzie Federalny Trybunał Konstytucyjny⁸⁷. Z uwagi na to, że treść znacznej części norm zawartych w konstytucjach jest zbliżona, a nawet tożsama, w niektórych przypadkach możliwe będzie dochodzenie swoich praw zarówno przed FTK, jak i przed trybunałem landowym. W takich sytuacjach decyzja,

[⁸⁴] Zob. więcej: *Obowiązujące umowy bilateralne Stolicy Apostolskiej*, [online] https://www.iuscangreg.it/accordi_santa_sede.php?lang=DE#SDeutschland [dostęp: 23.05.2020 r.]; J. Krukowski, *Konkordaty z państwami Europy Środkowej i Wschodniej zawarte na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] Teka Kom. Praw. – OL PAN, 2010, s. 99–100.

[⁸⁵] Zob. *ibidem*.

[⁸⁶] Art. 31 GG: „Bundesrecht bricht Landesrecht”.

[⁸⁷] Dalej: FTK.

do którego trybunału wnieść sprawę, należy bezpośrednio do obywatela. Można jednak zauważyć, że Niemcy chętniej wnoszą skargi konstytucyjne do landowych trybunałów konstytucyjnych⁸⁸, gdyż w ocenie niektórych w trybunałach tych „łatwiej” jest uzyskać korzystne dla siebie rozstrzygnięcie sporu niż w FTK⁸⁹.

Wskazać także trzeba, że ochrona podstawowych praw i wolności człowieka, a zatem również wolności religijnej) nie jest zawężona od sądownictwa niemieckiego. Poza federalnym i krajowymi trybunałami konstytucyjnymi na straży praw i wolności stoi także, w przypadku naruszenia Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu, a w przypadku naruszeń prawa wspólnotowego – Trybunał Sprawiedliwości UE w Luksemburgu⁹⁰.

3. Wybrane aspekty problematyki wolności religijnej w orzecznictwie sądów niemieckich

Wobec tak kompleksowych regulacji prawnych, jak i rozbudowanego systemu ochrony praw i wolności, można zadać sobie pytanie czy problem ewentualnego braku poszanowania wolności religijnej w Niemczech istnieje w rzeczywistości? Czy zagadnienia te budzą wątpliwości, skoro ustawodawca wprowadził tak szeroki zakres norm? Czy kwestia wolności religijnej jest w ogóle problemem prawnym? A może jest wprost przeciwnie – może te rozległe regulacje prowadzą do sprzeczności i problemów?

Jak się wydaje problem istnieje realnie. Na przestrzeni ostatnich 20–30 lat FTK zajmował się szeregiem różnych zagadnień dotyczących wolności religijnej. Wskazać tu można zagadnienia dotyczące lekcji religii lub etyki w szkole⁹¹, szkolnych nabożeństw⁹², naruszenia obowiązku szkolnego z powodów religijnych⁹³, obecności symboli religijnych w szkołach, urzędach, miejscach pracy i ogólnie przestrzeni publicznej⁹⁴, poszanowania dni świątecznych i obchodów świąt⁹⁵, otwarcia sklepów w adwentowe niedziele⁹⁶, prawa azylu na terenach należących do kościoła⁹⁷, miejsca pochówku w kościele⁹⁸, ubiegania się o pracę w instytucjach kościelnych⁹⁹, lojalności w stosunku pracy z podmiotem kościelnym¹⁰⁰, nauczania akademickiego i nauk teologicznych¹⁰¹, podatku kościelnego, przynależności do wspólnoty wyznaniowej/religijnej oraz wystąpienia z kościoła¹⁰², działalności publicznej kościoła¹⁰³, osobowości prawnej kościołów¹⁰⁴, znaczenia wewnętrznych aktów prawnych kościoła dla sądownictwa powszechnego¹⁰⁵, finansowania kościołów, związków wyznaniowych i podmiotów kościelnych ze Skarbu Państwa¹⁰⁶ czy dopuszczalności noszenia symboli religijnych (lub elementów ubioru związanych z religią, np. chust przez muzułmanki) w przestrzeni publicznej (także w kontekście określonych

[⁸⁸] Zob. Skrypt z wykładu fakultatywnego „Wprowadzenie do ustroju i prawa niemieckiego” prowadzonego przez prof. dr hab. Danutę Janicką na Wydziale Prawa i Administracji UMK w Toruniu w roku akademickim 2018/2019.

[⁸⁹] Ibidem.

[⁹⁰] Por. ibidem.

[⁹¹] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1BVR 1555/14; orzeczenie FTK sygn. 1BVR 2780/06; orzeczenie FTK sygn. 1BVR 1017/06.

[⁹²] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1BVR 984/17.

[⁹³] Zob. orzeczenie FTK sygn. 2BVR 1693/04; orzeczenie FTK 1BVR 3237/13.

[⁹⁴] Zob. np. orzeczenie FTK sygn. 1BVR 1087/91.

[⁹⁵] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1BVR 1488/16; orzeczenie FTK sygn. 1BVR 458/10.

[⁹⁶] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1BVR 2857/07.

[⁹⁷] Zob. orzeczenie FTK sygn. 2BVR 1507/93; orzeczenie FTK sygn. 2BVR 1508/93.

[⁹⁸] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1BVR 2202/13.

[⁹⁹] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1BVR 512/11.

[¹⁰⁰] Zob. orzeczenie FTK sygn. 2BVR 661/12.

[¹⁰¹] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1BVR 462/02.

[¹⁰²] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1BVR 952/04; orzeczenie FTK sygn. 2BVR 443/01; orzeczenie FTK sygn. 1BVR 3006/07; orzeczenie FTK sygn. 2BVR 278/11.

[¹⁰³] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1BVR 670/91.

[¹⁰⁴] Zob. orzeczenie FTK sygn. 2BVR 943/99; orzeczenie FTK sygn. 2BVR 1500/97.

[¹⁰⁵] Zob. orzeczenie FTK sygn. 2BVR 717/08.

[¹⁰⁶] Zob. orzeczenie FTK sygn. 2BVR 890/06.

sytuacji, wykonywania obowiązków służbowych czy pełnienia określonych zawodów)¹⁰⁷. Przytoczony katalog spraw rozstrzyganych przez FTK jest jedynie przykładem problemów, nad którymi pochylał się niemiecki trybunał konstytucyjny. Pamiętać należy również, że FTK nie wydawał orzeczeń we wszystkich sprawach dotyczących wolności religijnej – wszak nie każda sprawa trafiała do FTK i była przezeń rozpatrywana. Jednocześnie w ramach niniejszego opracowania nie jest nawet możliwe przedstawienie wszystkich problemów, którymi zajmował się jedynie FTK. Tym samym wybrane zostały orzeczenia odnoszące się do obecności religii w przestrzeni publicznej, które stanowiły istotny moment w linii orzeczniczej, rozstrzygały kluczowe kwestie, wzbudzały emocje w dyskursie społecznym czy też mogłyby stać się źródłem inspiracji do formułowania postulatów *de lege ferenda* na rodzimym gruncie.

3.1. Symbole religijne w przestrzeni publicznej

Debata nad obecnością symboli religijnych w sferze publicznej budziła i wciąż budzi duże emocje nie tylko w niemieckim społeczeństwie. Taka dyskusja w Niemczech toczy się od lat '70¹⁰⁸, a Niemcy wciąż stawiają sobie pytanie chociażby o to, czy krzyże zawieszane w szkołach bądź instytucjach publicznych takich, jak sądy czy urzędy naruszają wymóg i zasadę neutralności światopoglądowej państwa¹⁰⁹.

3.1.1. Krzyże

W 1973 r. FTK po raz pierwszy odniósł się do kwestii krzyży w salach sądowych¹¹⁰. W postanowieniu z dnia 17 lipca 1973 r. FTK wskazał, że rozstrzygnięcie sprawy w sali sądowej, w której znajduje się krzyż, może naruszać konstytucyjną wolność sumienia i wyznania wyrażoną w art. 4 ust. 1 GG¹¹¹. W skardze konstytucyjnej skarżący, którego sprawa rozstrzygana była przed sądem w Düsseldorfie, podniósł zarzut naruszenia swojej wolności sumienia i wyznania (art. 4 ust. 1 GG), zasady równości (art. 3 ust. 1 i 3 GG), a także praw wyrażonych w art. 1 ust. 1 i art. 2 ust. 1 GG, a także art. 12 ust. 1 GG¹¹². Do naruszenia miało dojść poprzez obecność w sali Sądu Administracyjnego krzyża o wymiarach ok. 75 cm x 40 cm stojącego na stole sędziowskim¹¹³. W tamtym okresie sale sądowe w Nadrenii Północnej-Westfalii na ogół były wyposażone w krzyże, a ówczesny Premier landu, któremu podlegały sądy w tym zakresie, podnosił, że od 1949 r. krzyże znajdowały się na liście zatwierdzanych elementów wyposażenia¹¹⁴. FTK uznał, że niejako przymusowy, wbrew własnym przekonaniom religijnym lub światopoglądowi, udział strony w rozprawie w sali, w której jest umieszczony krzyż, może naruszać prawo strony do wolności religijnej wyrażone w Ustawie Zasadniczej w art. 4 ust. 1 GG¹¹⁵. Tym samym FTK wskazał, że strona postępowania sądowego ma prawo do tego, by rozprawa była przeprowadzona w sali, w której nie znajdują się obce jej symbole religijne.

W 1995 r. FTK odniósł się natomiast do kwestii krzyża w szkołach¹¹⁶. W złożonej w 1991 r. skardze konstytucyjnej skarżący podnosił, że znajdujące się w szkołach krzyże są naruszeniem wolności

[¹⁰⁷] Por. orzeczenie FTK sygn. 2BVR 1333/17; orzeczenie FTK sygn. 1BVR 354/11; orzeczenie FTK sygn. 1BVR 471/08; orzeczenie FTK sygn. 2BVR 677/05; orzeczenie FTK sygn. 2BVR 1436/02; orzeczenie FTK sygn. 1BVR 792/03.

[¹⁰⁸] Zob. *Dokumentation. Berichte zur Religionsfreiheit und zu religionspolitischen Debatten. Auswahl*, materiały przygotowane przez Die Wissenschaftlichen Dienste des Deutschen Bundestages, 2018, s. 13 [online] <https://www.bundestag.de/resource/blob/b/575582/23337317a4efea37c475e4e506fcoa33/WD-1-023-18-pdf-data.pdf> [dostęp: 26.05.2020 r.].

[¹⁰⁹] Zob. *ibidem*.

[¹¹⁰] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 308/69.

[¹¹¹] *Ibidem*.

[¹¹²] Zob. *ibidem*.

[¹¹³] Zob. *ibidem*.

[¹¹⁴] Zob. *ibidem*.

[¹¹⁵] Zob. *ibidem*.

[¹¹⁶] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 1087/91.

religijnej^[117]. Skarżący, obywatel Bawarii, wskazywał, że podczas zapisywania dziecka do szkoły późnym latem 1986 r. widział umieszczony w klasie w sąsiedztwie tablicy krzyż o długości 80 cm (i znajdująca się na nim figura Chrystusa o długości 60 cm), który był niezgodny z jego światopoglądem i światopoglądem, w którym wychowuje swoje dzieci^[118]. Skarżący wezwał do usunięcia tego krzyża i zapowiedział, że do czasu wykonania żądania, nie będzie posyłał córki do szkoły^[119]. Konflikt został zażegnany poprzez ściągnięcie wyżej opisywanego krzyża oraz powieszenie innego – już bez figury Chrystusa (w uproszczonej formie), mniejszego, niedaleko drzwi^[120]. Jednak konflikt między skarżącym a zarządem szkoły trwał dalej i zaostrzał się w momentach: zapisywania kolejnego dziecka do szkoły, a także promocji dzieci do kolejnych klas i związanych z tym zmian sal lekcyjnych, w których dziecko miało zajęcia szkolne^[121]. W skardze konstytucyjnej skarżący podniósł, że krzyż i umieszczona na nim figura cierpiącego mężczyzny – „umierającego ciała ludzkiego” (*sterbenden männlichen Körpers*) kłóci się z jego przekonaniami religijnymi i światopoglądem, w którym chce wychowywać swoje dzieci^[122]. Zarząd szkoły, który odmawiał spełnienia żądań skarżącego powoływał się na Porządek Szkolny dla Szkół Podstawowych w Bawarii z 21 czerwca 1983^[123] (*Schulordnung für die Volksschulen in Bayern vom 21. Juni 1983*)^[124]. Ów akt prawny był rozporządzeniem wydanym przez Bawarskie Ministerstwo Edukacji i Kultury na mocy Ustawy o edukacji i kształceniu (*Bayerischen Gesetz über das Erziehungs- und Unterrichtswesen*) oraz Ustawy o szkołach podstawowych^[125] (*Volksschulgesetz*). Zgodnie z § 13 ust. 1 zdaniem 3. Porządku Szkolnego^[126] w szkołach podstawowych w każdej klasie powinien znajdować się krzyż. FTK w postanowieniu z 16 maja 1995 r. uznał, że umieszczenie krzyża lub krucyfiksu w salach lekcyjnych w szkołach, które nie są szkołami wyznaniowymi (nie mają takiego charakteru – nie są prowadzone przed podmioty kościelne) jest naruszeniem art. 4 ust. 1 GG^[127]. FTK stwierdził również, że § 13 ust. 1 zdanie 3 Porządku Szkolnego jest w swojej treści niezgodne z Ustawą Zasadniczą i tym samym jest nieważne, a więc nie ma mocy obowiązującej. Należy jednak podkreślić, że to orzeczenie FTK nie zapadło jednogłośnie – zostały do niego zgłoszone zdania odrębne. Co więcej, wywołało ono w Bawarii szereg głośnych dyskusji, protestów oraz ulicznych demonstracji przeciwko takiemu rozstrzygnięciu. Również władze Bawarii nie „zgadzały” się z taką decyzją trybunału i niejako w odpowiedzi 23 grudnia 1995 r. wprowadziły nową Ustawę o edukacji i kształceniu, w której znalazł się przepis, który miał umożliwić dalszą obecność krzyży w szkołach – „Ze względu na historyczny i kulturowy charakter Bawarii w każdej klasie ma być umieszczony krzyż”^[128]. Tym samym do dzisiaj orzeczenie to nie wywołuje w Bawarii realnych skutków prawnych^[129].

Co więcej, kontynuując politykę niezależności od postanowień federalnego organu w 2018 r. władze Bawarii wprowadziły zarządzenie, zgodnie z którym od 1 czerwca 2018 r. we wszystkich bawarskich

[117] Zob. ibidem. W tym przypadku w myśl niemieckiego prawa naruszona została wolność religijna rodzica poprzez naruszenie jego prawa do wychowywania dziecka w wybranym światopoglądzie wyrażona w art. 6 GG (w przypadku dzieci poniżej 14 roku życia nie mogło dojść do naruszenia wolności religijnej dziecka).

[118] Ibidem.

[119] Ibidem.

[120] Ibidem.

[121] Ibidem.

[122] Ibidem.

[123] Dalej: Porządek Szkolny.

[124] Orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 1087/91.

[125] Ustawa ta została później uchylona.

[126] § 13 ust. 1 Porządku Szkolnego: „Die Schule unterstützt die Erziehungsberechtigten bei der religiösen Erziehung der Kinder. Schulgebet, Schulgottesdienst und Schulandacht sind Möglichkeiten dieser Unterstützung. In jedem Klassenzimmer ist ein Kreuz anzubringen. Lehrer und Schüler sind verpflichtet, die religiösen Empfindungen aller zu achten“.

[127] Sentencja orzeczenia FTK sygn. 1 BvR 1087/91 „1. Die Anbringung eines Kreuzes oder Kruzifixes in den Unterrichtsräumen einer staatlichen Pflichtschule, die keine Bekenntnisschule ist, verstößt gegen Art. 4 Abs. 1 GG.“

2. § 13 Abs. 1 Satz 3 der Schulordnung für die Volksschulen in Bayern ist mit Art. 4 Abs. 1 GG unvereinbar und nichtig“.

[128] Art. 7 ust. 4 zdanie 1 Ustawy o edukacji i kształceniu: „Angesichts der geschichtlichen und kulturellen Prägung Bayerns wird in jedem Klassenraum ein Kreuz angebracht“.

[129] Zob. G. Schaal, *Der „Kruzifix-Beschluss“ und seine Folgen*, [w:] Das Bundesverfassungsgericht im politischen System, red. R. van Ooyen, M. Möllers, Wiesbaden 2006.

urzędach w okolicy wejścia ma wisieć krzyż¹³⁰. Premier Bawarii przy tej okazji wskazywał, że „krzyż jest podstawowym symbolem naszej bawarskiej tożsamości i sposobu życia. Przedstawia on podstawowe wartości, takie jak: miłość bliźniego, godność ludzka i tolerancja”¹³¹.

Warto wskazać również, że w 2011 Europejski Trybunał Praw Człowieka stwierdził, że krzyże w szkołach nie naruszają praw podstawowych¹³². Orzeczenie to wprawdzie nie miało mocy, by uchylić orzeczenie FTK z 1995 r., lecz stanowi wiążącą „wskazówkę” dla państw w rozstrzygnięciu tego typu wątpliwości i problemów.

3.1.2. Muzułmańskie chusty i burki

W minionych latach kwestia (nie)dopuszczalności noszenia chust przez muzułmanki wielokrotnie była przedmiotem rozważań sądów konstytucyjnych¹³³. Bez wątpienia noszenie chust czy burek przez muzułmanki jest wyrazem ich przywiązania do wiary i poszanowania jej zasad. Ma także podłoże historyczno-kulturowe. Jednocześnie zakrycie głowy (czy w niektórych przypadkach również twarzy poprzez bardziej jeszcze bardziej zakrywające elementy ubioru) budzi sprzeciw w społeczeństwie europejskim, a także w pewien sposób kłóci się z europejską tradycją. Wychodząc z idei tolerancji oraz poszanowania wolności religijnej ustawodawca co do zasady nie ogranicza możliwości noszenia chust przez muzułmanki w ich życiu prywatnym. Natomiast kwestią sporną było i jest to, czy dopuszczalne jest, by muzułmanki mogły nosić chustę, burkę lub inny muzułmański tradycyjny strój wykonując pracę zawodową. Tym samym, wobec napotykaných ograniczeń, w minionych latach FTK zmierzył się z szeregiem skarg w tym zakresie¹³⁴. Skarżącymi były przedstawicielki różnych zawodów: prawniczki i aplikantki¹³⁵, urzędniczki, nauczycielki¹³⁶, przedszkolanki¹³⁷ czy sprzedawczynie¹³⁸. Typowym zarzutem w tych sprawach było naruszenie art. 4 GG gwarantującego wolność religijną. Mimo wykazywania przez skarżące tego, iż taki ubiór jest elementem ich tożsamości religijnej, a jego noszenie należy do zasad ich religii FTK przyjmował w większości analizowanych spraw stanowisko, iż wykonując pracę w charakterze urzędnika państwowego¹³⁹ pracownik jest zobowiązany do utrzymania świeckiego charakteru tego stanowiska, co z kolei kłóci się z noszeniem burki, a tym samym uznawał, że noszenie jej podczas wykonywania tego typu zawodów jest niedopuszczalne.

3.2. Poszanowanie świąt, obchodów dni świątecznych i kultu religijnego

Mimo rozdziału państwa od kościoła i świeckiego charakteru państwa w duchu poszanowania wolności religijnej i uczuć religijnych ustawodawca jako dni wolne od pracy ustanowił nie tylko święta państwowe, lecz również niektóre święta i uroczystości kościelne. To „wyjście ku wolności religijnej” stało się jednak w niektórych przypadkach również załącznikiem sporów.

[¹³⁰] Pressemitteilung des Bayerische Staatskanzlei Nr. 80, [online] <https://www.bayern.de/wp-content/uploads/2018/04/180424-ministerrat.pdf> [dostęp: 22.02.2020 r.]

[¹³¹] Ibidem: „Das Kreuz ist grundlegendes Symbol unserer bayerischen Identität und Lebensart. Es steht für elementare Werte wie Nächstenliebe, Menschenwürde und Toleranz”.

[¹³²] Zob. Urteil des EGMR vom 3. November 2009 in Sachen Soile Lautsi / Italien – sygn. 30814/06.

[¹³³] Zob. orzeczenie FTK sygn. 2 BVR 1333/17; orzeczenie FTK sygn. 1 BVR 354/11; orzeczenie FTK sygn. 1 BVR 471/10; orzeczenie FTK sygn. 1 BVR 1181/10; orzeczenie FTK sygn. 2 BVR 677/05; orzeczenie FTK sygn. 2 BVR 1436/02; orzeczenie FTK sygn. 1 BVR 792/03.

[¹³⁴] Ibidem.

[¹³⁵] Zob. orzeczenie FTK sygn. 2 BVR 1333/17.

[¹³⁶] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BVR 471/10; orzeczenie FTK sygn. 1 BVR 1181/10; orzeczenie FTK sygn. 2 BVR 1436/02.

[¹³⁷] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BVR 354/11.

[¹³⁸] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BVR 792/03.

[¹³⁹] W Niemczech pojęcie urzędnika państwowego obejmuje nieco inną grupę zawodową niż w Polsce – dla przykładu nauczyciele niemieccy są traktowani jak urzędnicy państwowi.

3.2.1. Poszanowanie Wielkiego Piątku jako dnia ciszy

W 2010 r. została wniesiona skarga do FTK na orzeczenia sądów bawarskich zabraniające organizowania w Wielki Piątek imprez i wydarzeń, które mogą zakłócić „cichy” charakter tego dnia oraz pośrednio na przepisy bawarskiej Ustawy o ochronie niedziel i dni świątecznych z 1 stycznia 1983 r. (znowelizowanej ustawą z 12 kwietnia 2016 r.)^[140]: art. 3 ust. 2 zdanie 1 i 3 oraz art. 5 półzdanie 2.

Wielki Piątek jest w Niemczech jednym z dni wolnych od pracy – podlega ochronie na mocy art. 140 GG w związku z art. 139 Konstytucji Weimarskiej. Ponadto, z uwagi na jego charakter i znaczenie dla chrześcijan m. in. w Bawarii jest również uznawany za tak zwany „dzień ciszy”. Tym samym w tym dniu obowiązuje zakaz pracy. Ponadto, w godzinach, które są lokalnie przyjęte jako godziny Mszy Św. lub nabożeństw, zakazane jest podejmowanie głośniejszych prac czy działalności, które mogłyby zakłócić ich sprawowanie^[141]. Co więcej, ustawodawca bawarski zapewnia również specjalną ochronę w przypadku tzw. dni ciszy^[142]. „Należą do nich również dni chronione jako niedziele i święta państwowe – takie jak [na przykład] Dzień Pamięci, Dzień Wszystkich Świętych, Niedziela Wieczności (*Totensonntag*) i omawiany tu Wielki Piątek”^[143]. W te dni, wszelkie publiczne imprezy rozrywkowe, które nie korespondują z poważnym charakterem tego dnia czy też mogłyby go zakłócać, są generalnie zabronione^[144]. Zabroniony jest też szereg innych aktywności czy działalności, które nie licują z powagą tego dnia – nie odbywają się targi, zakazane są przedstawienia baletowe, operowe czy koncertowe. Co więcej, jest sporządzona lista filmów, które nie mogą być tego dnia wyświetlane w telewizji. W Wielki Piątek i Dzień Modlitwy i Pokuty nie są dozwolone również imprezy sportowe. Ponadto, w Wielki Piątek, w lokalach, w których otwarte są bary, zabronione są wszelkiego rodzaju występy muzyczne^[145]. „Gminy mogą jednak w indywidualnych przypadkach z ważnych powodów udzielić zwolnienia z zakazu podejmowania działań w dni wolne od pracy, jednak wyraźnie odmawia się im tego na Wielki Piątek”^[146].

Skarżący to osoba prawna – stowarzyszenie o charakterze filozoficzno-wyznaniowym, która „ma reprezentować interesy i prawa osób niewyznaniowych w oparciu o oświecenie i świecki humanizm”^[147] i opowiada się za całkowitym rozdzieleniem kościoła od państwa. Na dzień Wielkiego Piątku skarżący zwołał wydarzenie w monachijskim teatrze pod tytułem „Strefa Wolna od Religii Monachium 2007”^[148]. Pomimo obowiązujących zakazów skarżący dodatkowo zaplanował: pokazy filmowe „Ateistyczna noc filmowa” oraz słodki bufet czekoladowy^[149]. Wydarzenie miało być także okazją do przedstawienia celów organizacji oraz wyjaśnienia ewentualnych wątpliwości^[150]. Na koniec skarżący zaplanował „Heidenspaß-Party” – imprezę taneczną z udziałem zespołu rockowego oznaczoną jako „taniec wolnomyślicieli”^[151]. Z uwagi na charakter tego wydarzenia, który bez wątpliwości dążył do naruszenia „wielkopiątkowej ciszy”, planowane wydarzenie zostało zakazane przez władze bawarskie^[152]. Skarżący zaskarżył tę decyzję.

FTK stwierdził, że artykuły bawarskiej ustawy o ochronie niedziel i dni świątecznych, które konstytuują niedzielę i dni świąteczne jako dni wolne od pracy, dni odpoczynku i spokoju, a także

[140] Bayerische Gesetz über den Schutz der Sonn- und Feiertage vom 1. Januar, geändert durch Gesetz vom 12. April 2016.

[141] Art. 2 Ustawy o ochronie niedziel i dni świątecznych.

[142] Art. 3 Ustawy o ochronie niedziel i dni świątecznych.

[143] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 458/10.

[144] Ibidem.

[145] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 458/10.

[146] Por. art. 5 Ustawy o ochronie niedziel i dni świątecznych; orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 458/10

[147] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 458/10.

[148] Ibidem.

[149] Ibidem.

[150] Ibidem.

[151] Ibidem.

[152] Ibidem.

częściowo – dni ciszy, są w zasadzie zgodne z konstytucją¹⁵³. Jednakże, jednocześnie FTK uznał, iż zaskarżone przepisy tejże ustawy rozumiane w sposób prezentowany przez bawarskie organy sądowe i traktowane jako bezwzględny zakaz organizacji wszelkich wydarzeń publicznych o charakterze rozrywkowym są nieproporcjonalne, a tym samym niezgodne z Ustawą Zasadniczą, co jednocześnie powoduje ich nieważność¹⁵⁴. Ponadto, FTK stwierdził, że wydane decyzje bawarskich organów naruszają konstytucyjne prawa skarżącego, to jest prawa wynikające z art. 4 ust. 1 i 2 oraz art. 8 ust. 1 Ustawy Zasadniczej¹⁵⁵. Tym samym uznał złożoną przez skarżącego skargę na częściowy zakaz organizowania imprez i wydarzeń rozrywkowych w Wielki Piątek¹⁵⁶.

Można uznać, że przedstawiona decyzja FTK z jednej strony była próbą wyważenia interesów podmiotów o odmiennym światopoglądzie religijnym. Z drugiej jednak strony było to kolejne orzeczenie FTK, w którym ograniczane są prawa chrześcijan, które oparte były nie tylko na obowiązujących normach prawnych, ale także na swoistej tradycji prawnej. Nie sposób także nie zauważyć, że rozstrzygnięcie FTK w sprawie wielkopiątkowej ciszy jest dość mocną próbą ingerencji w landowe ustawodawstwo, jak i judykaturę.

Warto jednak wskazać, że nie było to jedyne orzeczenie FTK w sprawie wielkopiątkowej ciszy. W 2017 r. FTK nie przyjął do rozpoznania skargi konstytucyjnej, w której skarżący sprzeciwiał się nałożeniu grzywny z powodu projekcji w Wielki Piątek filmu „Życie Briana”, który nie był uznany za nadający się do projekcji w Wielki Piątek na podstawie przepisów ustawy o niedzielach i świętach państwowych Nadrenii Północnej-Westfalii¹⁵⁷.

3.2.2. Zakaz pracy w niedziele

Jak było już sygnalizowane poszanowanie dni świątecznych obejmuje również szczególną troskę o zachowanie niedzieli jako dnia wolnego od pracy. Do kwestii tej także odniósł się FTK. W orzeczeniu z 2009 r.¹⁵⁸ wskazał, że obowiązek ustawodawcy w zakresie ochrony praw podstawowych wypełniany jest poprzez prawne upoważnienie do ochrony niedziel i dni ustawowo wolnych od pracy. Niniejszym FTK wskazał, iż ochrona konstytucyjnych praw dotyczących wolności religijnej, to jest art. 4 ust. 1 i 2 GG konkretyzuje się między innymi poprzez urzeczywistnianie norm z art. 139 i 140 Konstytucji Weimarskiej¹⁵⁹ implementowanych wprost do tekstu Ustawy Zasadniczej. Ponadto, FTK odniósł się do kwestii ewentualnej dopuszczalności handlu w adwentowe niedziele – FTK uznał, że uregulowania w sprawie adwentowych niedziel z § 3 ust.1 berlińskiej Ustawy o otwarciu sklepów (*Berliner Ladenschlussgesetzes*) umożliwiające ich otwarcie w niedziele są niezgodne z art. 4 ust. 1 i 2 GG w związku z art. 139 i 140 Konstytucji Weimarskiej, to jest z konstytucyjną gwarancją wypoczynku w niedzielę i święta¹⁶⁰ naruszając w ten sposób wolność religijną obywateli. Tym samym FTK utrzymał zakaz prowadzenia handlu w niedzielę i święta zezwalając na handel określonej normatywnie grupie podmiotów¹⁶¹.

[153] Ibidem; Notka prasowa do orzeczenia FTK 1 BvR 458/10, [online] <https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemittelungen/DE/2016/bvg16-087.html> [dostęp: 24.05.2020 r.].

[154] Ibidem.

[155] Ibidem.

[156] Ibidem.

[157] Zob. więcej: 1 BvR 1489/16.

[158] Orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 2857/07 & 1 BvR 2857/08.

[159] Ibidem.

[160] Ibidem.

[161] Ibidem.

3.3. Religia a szkolnictwo

Zagadnienia religii i edukacji wiążą się z delikatną materią wychowywania i kształcenia dziecka, a zatem dochodzi tu do pewnego zbiegu norm dotyczących wolności religijnej, prawa rodziców do wychowywania dziecka zgodnie z własnym światopoglądem, obowiązku nauki i obowiązku szkolnego. Również na tym tle dochodzi do konfliktów, które stały się następnie przedmiotem procedowania FTK.

3.3.1. Lekcje religii i etyki

Jednym z zagadnień, które są najczęściej poruszane w kontekście edukacji i wolności religijnej są kwestie dotyczące nauczania religii i etyki w szkołach. Częstym przedmiotem wnoszonych skarg są ewentualne naruszenia w zakresie „dopasowania” programu kształcenia do oczekiwań światopoglądowych rodziców, którzy nie życzą sobie nauczania religijnego ich dzieci i jednocześnie oczekują odpowiedniego do ich światopoglądu nauczania w ramach lekcji etyki. Takie jednak skargi konstytucyjne są dość często pozostawione bez rozpoznania przez FTK. Tak było też w przypadku spraw w 2006 r.¹⁶², 2007 r.¹⁶³ czy 2017 r.¹⁶⁴. W przypadku z 2017 r. skarga dotyczyła wniesionego przez skarżącą powództwa o ustanowienie odrębnego przedmiotu, etyki, dla dzieci skarżącej uczęszczającej do szkoły podstawowej w Badenii-Wirtembergii¹⁶⁵. Skarżąca argumentowała, że zarówno ona, jak i dzieci, są osobami bezwyznaniowymi¹⁶⁶. W związku z tym skarżąca nie życzyła sobie, by jej dzieci uczęszczały na lekcje religii oferowane przez szkołę¹⁶⁷. Oczekiwała natomiast edukacji etycznej dla swoich dzieci, ta jednak na podstawie rozporządzeń obowiązujących w Badenii-Wirtembergii nie była oferowana w tej szkole i na tym etapie edukacji¹⁶⁸. Wniosek powódki został odrzucony zarówno przez landowe Ministerstwo Edukacji, jak i w postępowaniu odwoławczym, z uwagi na brak podstaw prawnych do jego przyjęcia¹⁶⁹. Skarżąca zgłosiła zarzut naruszenia jej konstytucyjnych praw wyrażonych w art. 4 ust. 1 i 2 GG oraz art. 3 ust. 3 zdanie 1 GG¹⁷⁰. Skarga nie została przyjęta do rozpoznania. FTK wskazał, że w przedmiotowej sprawie doszło do kolizji prawa rodziców do wychowywania dziecka zgodnie z własnym światopoglądem (art. 6 ust. 2 zdanie 1 GG) z zakorzenioną w art. 7 ust. 1 GG kompetencją państwa do ustalania programu w zakresie edukacji dzieci i młodzieży¹⁷¹. Tym samym rodzice nie mogą wymagać od państwa umieszczenia w programie kształcenia określonych przedmiotów szkolnych, które nie są przewidziane dla uczniów w tym wieku, zwłaszcza, że oczekiwane efekty kształcenia w zakresie etyki uczniowie mają nabywać w toku nauki innych przedmiotów oraz codziennego życia szkolnego¹⁷².

[¹⁶²] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 1017/06.

[¹⁶³] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 2780/06.

[¹⁶⁴] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 1555/14.

[¹⁶⁵] Ibidem.

[¹⁶⁶] Ibidem.

[¹⁶⁷] Ibidem.

[¹⁶⁸] Ibidem.

[¹⁶⁹] Ibidem.

[¹⁷⁰] Ibidem.

[¹⁷¹] Ibidem.

[¹⁷²] Ibidem.

3.3.2. Funkcjonowanie i autonomia szkół katolickich

W 2017 r. przed FTK została również wniesiona skarga o naruszenie praw poprzez odmowę przyjęcia do katolickiej szkoły w Nadrenii Północnej-Westfalii¹⁷³. Skarżący i ich syn byli wyznawcami islamu¹⁷⁴. Skarżący złożyli wniosek o przyjęcie ich dziecka do państwowej katolickiej szkoły podstawowej¹⁷⁵. Wniosek został odrzucony, a skarżący uznali, że doszło do naruszenia prawa w zakresie wolności religijnej, a także, że nie zostali równo potraktowani z uwagi na wyznawaną wiarę¹⁷⁶. FTK nie przyjął skargi do rozpoznania¹⁷⁷. W uzasadnieniu FTK podkreślił, że wniosek wypełniany przez rodziców dziecka zawierał informację, że dzieci wyznające inną religię co do zasady nie są uprawnione do przyjęcia do tej szkoły¹⁷⁸. Ponadto, uczniowie tej szkoły jako szkoły katolickiej są nauczani i wychowywani zgodnie z zasadami wiary, a nieodłącznym elementem tej nauki jest udział w katolickim nauczaniu religijnym oraz udział w nabożeństwach szkolnych¹⁷⁹. Podpis złożony pod podaniem potwierdza, że zasady te są pożądane również przez rodziców¹⁸⁰. Skarżący nie wyrazili jednak zgody na udział ich dziecka w nauczaniu religii oraz udział w nabożeństwach szkolnych¹⁸¹. W tym kontekście dyrektor szkoły odrzucił wniosek o przyjęcie dziecka do szkoły¹⁸². Podniesiony przeciwko temu sprzeciw został odrzucony¹⁸³. Syn skarżących nie był uprawniony do przyjęcia do katolickiej szkoły wyznaniowej w świetle obowiązujących przepisów federalnych, jak i landowych – Konstytucji Landu Nadrenii Północnej-Westfalii oraz krajowej ustawy o szkołach¹⁸⁴. Dyrektor wyznaniowej szkoły podstawowej mógł uzależnić przyjęcie ucznia innego wyznania od zgody rodziców na jego nauczanie i wychowanie w duchu wyznaniowego charakteru szkoły, a także na jego udział w odpowiednim nauczaniu religijnym¹⁸⁵. W kontekście braku zgody rodziców – muzułmanów na kształcenie ich dziecka w duchu katolicyzmu, dyrektor szkoły miał prawo odrzucić wniosek rodziców o przyjęcie dziecka do szkoły¹⁸⁶.

4. Problematyka wolności religijnej w niemieckich badaniach i opracowaniach

Problematyka wolności religijnej była również przedmiotem badań¹⁸⁷ i publikacji naukowych¹⁸⁸, opracowań czy ankiet społecznych przygotowywanych na zlecenie organów władzy państwowej¹⁸⁹.

[173] Zob. orzeczenie FTK sygn. 1 BvR 984/17.

[174] Ibidem.

[175] Ibidem.

[176] Ibidem.

[177] Ibidem.

[178] Ibidem.

[179] Ibidem.

[180] Ibidem.

[181] Ibidem.

[182] Ibidem.

[183] Zob. ibidem.

[184] Zob. więcej: ibidem.

[185] Ibidem.

[186] Ibidem.

[187] Prowadzonych zarówno na uczelniach – zob. np. *Religionsfreiheit und Religionspolitik*, Forschung an der Uni Münster, [online] <https://www.uni-muenster.de/FB2/ics/forschen/religionsfreiheitundreligionspolitik.html> [dostęp: 27.05.2020 r.]; jak i w ramach prac podmiotów prywatnych/fundacji – zob. np. *Religionsmonitor. Über die Studie*, Bertelsmann Stiftung, [online] <https://www.bertelsmann-stiftung.de/de/unsere-projekte/religionsmonitor/ueber-die-studie> [dostęp: 27.05.2020 r.].

[188] Zob. np. A. von Ungern-Sternberg, *Religionsfreiheit in Europa. Die Freiheit individueller Religionsausübung in Großbritannien, Frankreich und Deutschland – ein Vergleich*, 2008; H. Kress, *Religionsfreiheit als Leitbild: Staatskirchenrecht in Deutschland und Europa im Prozess der Reform*, Münster 2004; M. Heimbach-Steins, *Religionsfreiheit: ein Menschenrecht unter Druck*, Paderborn 2012.

[189] Zob. np. *Dokumentation. Berichte zur Religionsfreiheit und zu religionspolitischen Debatten. Auswahl*, materiały przygotowane przez Die Wissenschaftlichen Dienste des Deutschen Bundestages, 2018, [online] <https://www.bundestag.de/resource/blob/575582/23337317a4efea37c475e4e506fcoa33/WD-1-023-18-pdf-data.pdf> [dostęp: 26.05.2020 r.]; *Akzeptanz religiöser und weltanschaulicher Vielfalt in Deutschland. Ergebnisse einer repräsentativen Umfrage im Auftrag der Antidiskriminierungsstelle des Bundes*, 2016, [online] <https://www.antidiskriminierungsstelle.de/SharedDocs/Downloads/DE/publikationen/Umfragen/>

bądź poprzez prywatne instytuty¹⁹⁰. Budzi też zainteresowanie mediów niemieckich¹⁹¹, a także stanowi przedmiot internetowych artykułów i wpisów umieszczanych na portalach¹⁹².

W opracowaniach tych podkreśla się społeczne znaczenie religii i nastawienie ludzi między innymi do kulturowej, w tym religijnej, różnorodności¹⁹³. Wskazuje się, że religia kształtuje myślenie oraz jest źródłem działania ludzi, a tym samym ma dużą moc oddziaływania na jednostki i społeczeństwo¹⁹⁴. Faktem jest wolność wyznania gwarantowana przez Ustawę Zasadniczą i inne akty prawne, a także rosnący pluralizm krajobrazu religijnego Niemiec¹⁹⁵. Praktyka ma jednak i drugą, ciemniejszą stronę – na świecie rośnie ilość naruszeń praw i wolności¹⁹⁶, a również Niemcy nie są wolne od naruszeń w tym zakresie. Jednocześnie, co może być szokujące, według badań wolność religijna staje się coraz mniej ważną wartością dla Niemców – w 2018 r. według reprezentatywnego sondażu instytutu badania opinii publicznej YouGov, tylko 54 procent Niemców uważało wolność wyznania za „bardzo ważną” lub „niezwykle ważną”¹⁹⁷. W tym kontekście pojawia się pytanie o to, czy wyniki tego badania mogą ewentualnie korelować z wynikami badania z 2003 r., w którym 58 procent badanych określiło się jako „mało religijnych” lub „w ogóle niereligijnych”¹⁹⁸, a zatem czy ocena wolności wyznania za istotną wartość może współwystępować z ewentualną religijnością osób badanych.

W badaniach i opracowaniach porusza się jednak nie tylko zagadnienia rozumienia i znaczenia wolności religijnej, jej respektowania oraz postrzegania przez społeczeństwo, ale także prowadzonej polityki w tym zakresie¹⁹⁹ czy zmian dotyczących wolności religijnej w kontekście sekularyzacji i laicyzacji społeczeństwa²⁰⁰. Ponadto, w naukach prawnych wykształciła się specjalna dziedzina prawa – *Staatskirchenrechts*, które tłumaczyć można jako państwowe prawo kościołów, poświęcona różnym aspektom wolności religijnej *sensu largo* oraz relacjom państwo-kościół²⁰¹.

W końcu, problematyka wolności religijnej jest przedmiotem zainteresowania i uwagi ze strony organów władzy państwowej i urzędów. W 2018 r. na potrzeby posłów Bundestagu i wykonywania przez nich mandatu powstało opracowanie zawierające raporty i sprawozdania dotyczące wolności religijnej sporządzane przez szereg różnych podmiotów (jednostki państwowe, kościelne, organizacje pozarządowe)²⁰². W opracowaniu tym znalazł się również zbiór podstawowych informacji odnoszących

Bericht_zur_Umfrage_Akzeptanz_religioeser_und_weltanschaulicher_Vielfalt_in_Deutschland.pdf?__blob=publicationFile&v=2 [dostęp: 26.05.2020 r.].

[190] Zob. np. *Fokus Religionsfreiheit*, [w:] *Religionsmonitor kompakt*, Bertelsmann Stiftung, 2019, [online] https://www.interkulturelle-woche.de/system/files/aktuelles/BS-0275_Factsheet_Religionsfreiheit_5.pdf [dostęp: 26.05.2020 r.].

[191] Zob. np. T. Jansen, *Studie zur Religionsfreiheit. Ein Menschenrecht in Gefahr*, 15.12.2018, [online] <https://www.faz.net/aktuell/politik/studie-zur-religionsfreiheit-schwerwiegende-verletzungen-nehmen-zu-15942165.html>, [dostęp: 27.05.2020 r.].

[192] Zob. np. *Freie Religionsausübung*, Tatsachen über Deutschland, [online] <https://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/de/deutschland-auf-einen-blick/freie-religionsausuebung> [dostęp: 27.05.2020 r.].

[193] Zob. *Religionsmonitor. Über die Studie*, Bertelsmann Stiftung, [online] <https://www.bertelsmann-stiftung.de/de/unsere-projekte/religionsmonitor/ueber-die-studie> [dostęp: 27.05.2020 r.].

[194] Zob. *ibidem*.

[195] *Freie Religionsausübung*, Tatsachen über Deutschland, [online] <https://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/de/deutschland-auf-einen-blick/freie-religionsausuebung> [dostęp: 27.05.2020 r.].

[196] T. Jansen, *Studie zur Religionsfreiheit. Ein Menschenrecht in Gefahr*, 15.12.2018, [w:] *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, [online] <https://www.faz.net/aktuell/politik/studie-zur-religionsfreiheit-schwerwiegende-verletzungen-nehmen-zu-15942165.html>, [dostęp: 27.05.2020 r.].

[197] Zob. *ibidem*.

[198] Zob. więcej: H. Kress, *op.cit.*, 198–199 i n.

[199] Zob. *ibidem*, s. 199–200 i n. Zob. też badania prowadzone nad wolnością religijną oraz polityką religijną (*Religionsfreiheit und Religionspolitik*) na Uniwersytecie w Münster, [online] <https://www.uni-muenster.de/FB2/ics/forschen/religionsfreiheitundreligionspolitik.html>

[200] Zob. *ibidem*, s. 198–200 i n.

[201] Zob. *ibidem*, s. 204 i in.; A. von Ungern-Sternberg, *Religionsfreiheit in Europa. Die Freiheit individueller Religionsausübung in Großbritannien, Frankreich und Deutschland – ein Vergleich*, 2008, s. 8. Zob. też: seria wydawnicza *Ius Ecclesiasticum* poświęcona zagadnieniom *Staatskirchenrecht* oraz ewangelickiego prawa kościelnego; badania prowadzone nad wolnością religijną oraz polityką religijną (*Religionsfreiheit und Religionspolitik*) na Uniwersytecie w Münster, [online] <https://www.uni-muenster.de/FB2/ics/forschen/religionsfreiheitundreligionspolitik.html>

[202] *Dokumentation. Berichte zur Religionsfreiheit und zu religionspolitischen Debatten. Auswahl*, materiały przygotowane przez Die Wissenschaftlichen Dienste des Deutschen Bundestages, 2018, [online] <https://www.bundestag.de/resource/blob/575582/23337317a-4efe37c475e4506fca33/WD-1-023-18-pdf-data.pdf> [dostęp: 26.05.2020 r.].

się do głównych problemów polityki religijnej w debacie publicznej – symboli religijnych i ich obecności w przestrzeni publicznej, obrzezania chłopców, uboju rytualnego oraz chust noszonych przez muzułmanki²⁰³ (zarys problemu, kluczowe orzeczenia, argumenty przedstawiane w dyskusji). Innym opracowaniem powstałym na zlecenie organizacji rządowych był raport z reprezentatywnego badania poświęconego akceptacji różnorodności religijnej i ideologicznej w Niemczech zleconego przez Federalną Agencję Antydyskryminacyjną²⁰⁴. W raporcie tym wskazano, że „nastawienie ludzi do członków różnych wspólnot religijnych, także niechrześcijańskich, oraz do osób bezwyznaniowych jest przede wszystkim pozytywne”²⁰⁵, a także, że „istnieje również szeroki konsensus co do tego, że zasadniczo wszystkie grupy religijne powinny mieć te same prawa”²⁰⁶. Jednakże, „jeśli chodzi o wdrażanie konkretnych środków mających na celu wzmocnienie praw niechrześcijańskich wspólnot religijnych, opinia ta jest jednak dość ambiwalentna”²⁰⁷, co może wskazywać na to, że społeczeństwo niemieckie wprawdzie optuje za wolnością religijną dla przedstawicieli wszystkich religii i wyznań, jednakże jest przywiązane do tradycyjnych, chrześcijańskich wartości i światopoglądu. W konsekwencji zaś pragnie zachowania dotychczasowego *status quo*, w którym światopogląd chrześcijański jest tym podstawowym i fundamentalnym, co jest też niejako naturalne i normalne z uwagi na tradycję i historyczne korzenie Niemiec i Europy. Warto wskazać, że nie było to jedyne badanie zlecone przez Federalną Agencję Antydyskryminacyjną²⁰⁸ ani jedyne ich opracowanie poświęcone wolności religijnej – problematyka ta jest jednym ze stałych obszarów działalności FAA²⁰⁹.

5. Konkluzje i uwagi

Niemcy jako państwo federacyjne charakteryzują się swoistym dualizmem – systemu władzy państwowej oraz systemu prawnego. Co więcej, ustrój ten „obdarza” poszczególne kraje związkowe różną dozą autonomii i swobody (przy czym najbardziej autonomicznym landem jest Bawaria). To z kolei wiąże się ze znacznymi różnicami między landami – na polu ekonomicznym, gospodarczym, politycznym, ale również prawnym. Rozbieżności te dotyczą nie tylko szczegółowych rozwiązań prawnych, ale odnoszą się również do materii konstytucyjnej, a tym samym do kwestii praw i wolności obywateli – w tym wolności religijnej. Dodatkowo, jak się wydaje, na specyfikę tego systemu wpływają zaszłości historyczne i wciąż mają one dość duże znaczenie.

Problematyka wolności religijnej w Niemczech uregulowana jest szeroko i kompleksowo. Normy dotyczące wolności religijnej zawarte są zarówno w konstytucji federalnej (Ustawie Zasadniczej), jak i konstytucjach landowych. Normy te wyrażone są w szeregu przepisów, które przyznają wierzącym (oraz kościołom i związkom wyznaniowym) rozliczne prawa i wolności. Częściowo są one tożsame na poziomie federacji i landu, częściowo mają one inny zakres, inny jest również zakres ich szczegółowości – dla przykładu w Konstytucja bawarska przyznaje obywatelom prawa, o których Ustawa Zasadnicza nie wspomina. Akty konstytucyjne nie są jednak jedynymi źródłami praw (i obowiązków) związanych z wiarą. Regulacje w tym zakresie przedstawione są również w innych aktach prawnych – na

[203] Zob. ibidem.

[204] Akzeptanz religiöser und weltanschaulicher Vielfalt in Deutschland. Ergebnisse einer repräsentativen Umfrage im Auftrag der Antidiskriminierungsstelle des Bundes, 2016, [online] https://www.antidiskriminierungsstelle.de/SharedDocs/Downloads/DE/publikationen/Umfragen/Bericht_zur_Umfrage_Akzeptanz_religioeser_und_weltanschaulicher_Vielfalt_in_Deutschland.pdf?__blob=publicationFile&v=2 [dostęp: 26.05.2020 r.].

[205] Ibidem, s. 3.

[206] Ibidem.

[207] Ibidem.

[208] Dalej: FAA.

[209] Zob. Publikacje FAA poświęcone kwestiom religii i światopoglądu: [online] https://www.antidiskriminierungsstelle.de/SiteGlobals/Forms/Publikationssuche/Publikationssuche_Formular.html?nn=6560636&cl2LanguageEnts_Themenbereich=religionundweltanschauung.

przykład w ustawach. Ponadto, istotne normy zawarte są także w konkordatach między Niemcami a Stolicą Apostolską oraz między Stolicą Apostolską a poszczególnymi landami.

Wskazywany wyżej dualizm systemu prawnego odnosi się nie tylko do aspektu normatywnego, lecz również do systemu ochrony prawa. Tym samym obywatele mogą dochodzić swoich praw konstytucyjnych zarówno przed Federalnym Trybunałem Konstytucyjnym, jak i przed landowymi trybunałami konstytucyjnymi – przy czym pamiętać należy, że jeżeli obywatel powołuje się na normy konstytucji federalnej, to właściwym trybunałem jest FTK, a jeśli skarżący powołuje się na normy konstytucji landowej, właściwym jest krajowy trybunał konstytucyjny. Praktyka wskazuje, że obywatele korzystają z obydwu ścieżek ochrony swoich praw i wolności.

FTK w minionych latach musiał zmierzyć się z szeregiem problemów prawnych, które odnosiły się do wolności religijnej. Wśród nich były między innymi zagadnienia dotyczące dopuszczalności symboli religijnych w przestrzeni publicznej, poszanowania kultu i dni świątecznych, kwestii dotyczących szkolnictwa i religii. Można zauważyć, że w wydawanych orzeczeniach FTK starał się dążyć do zapewnienia obywatelom poczucia wolności religijnej oraz stał na straży ich przestrzegania. Jednocześnie można zaobserwować, że większość analizowanych skarg konstytucyjnych wnoszona była przez strony niechrześcijańskie. Wskutek tego można dostrzec w niektórych przypadkach tendencję do ograniczania praw chrześcijan na rzecz zapewnienia poczucia dobrostanu przedstawicieli innych grup religijnych i światopoglądowych. I o ile nie jest niczym nagannym dążenie do poszanowania uczuć religijnych i praw w zakresie wolności religijnych nie-chrześcijan, to mogą niepokoić sytuacje, w których prawa chrześcijan są niejako poświęcane na rzecz praw nie-chrześcijan. Z analizy orzecznictwa, jak i ustawodawstwa niemieckiego, wyłaniają się również ciekawe rozwiązania, których zaadaptowanie na rodzimy grunt można by rozważyć – dla przykładu chociażby ów poszanowanie niedzieli i dni świątecznych jako czasu wolnego od pracy, a także wskazywanych „dni ciszy”, które pozwalają chrześcijanom głębiej przeżywać ważne dla nich dni. Oczywistym jest również to, że przedstawione kazusy nie wyczerpują tematyki wolności religijnej ani nie są pełnym przeglądem spraw sądowych. Pozwalają one jednak dostrzec trendy w zakresie rozumienia i postrzegania wolności religijnej, jak i jej respektowania.

Problematyka wolności religijnej nie jest jednak jedynie przedmiotem rozważań sądów. Znajduje ona swoje miejsce również w świecie niemieckiej nauki i doktryny – wykształciła się odrębna dziedzina poświęcona wolności religijnej, polityce odnoszącej się do kwestii religijnych oraz relacjom państwo – kościół: „*Staatskirchenrecht*” rozumiane jako państwowe prawo kościołów, to jest w systematyce prawa – prawo publiczne poświęcone zagadnieniom religii, kościołów (i innych związków wyznaniowych), wolności religijnej, relacjom między państwem a kościołem. Wolność religijna jest także przedmiotem badań i działalności prywatnych podmiotów oraz instytucji państwowych (w tym Federalnej Agencji Antydyskryminacyjnej, której celem jest zapobieganie dyskryminacji), a także znajduje się w osi zainteresowania mediów i portali. W końcu, wolność religijna jest przypisana obywatelom, a zatem to do nich głównie należy ocena tego, czy mają poczucie, że ich prawo jest respektowane. Jak się wydaje, mimo pewnych mankamentów, Niemcy mogą mieć poczucie, że zarówno na gruncie normatywnym, jak i w toku stosowania prawa, ich wolność jest chroniona. Bez wątpienia ów dualizm systemu prawnego wynikający z ustroju państwowego jest tutaj dodatkowym plusem, ponieważ daje dodatkowe, niejako podwójne narzędzia ochrony praw i wolności religijnych.

Orzeczenia

orzeczenie FTK sygn. 1BvR 1087/91
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 1489/16
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 1555/14
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 2202/13
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 2780/06
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 2857/07
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 2857/08
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 3006/07
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 308/69
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 3237/13
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 354/11
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 458/10
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 462/02
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 471/08
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 512/11
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 670/91
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 792/03
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 952/04
orzeczenie FTK sygn. 1BvR 984/17
orzeczenie FTK sygn. 1BvR1017/06
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 1333/17
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 1436/02
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 1500/97
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 1507/93
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 1508/93
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 1693/04
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 278/11
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 443/01
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 661/12
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 677/05
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 717/08
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 890/06
orzeczenie FTK sygn. 2BvR 943/99

Ustawodawstwo

Federalne:

Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r. (*Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949*)

Konstytucja Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 r. (*Die Verfassung des Deutschen Reichs vom 11. August 1919*)

MINISTERSTWO
SPRAWIEDLIWOŚCI

FUNDUSZ
SPRAWIEDLIWOŚCI

Landowe:

- Konstytucja Wolnego Państwa Bawarii (*Die Verfassung des Freistaates Bayern vom 2. Dezember 1946*)
 Porządek Szkolny dla Szkół Podstawowych w Bawarii z 21 czerwca 1983 r. (*Schulordnung für die Volksschulen in Bayern vom 21. Juni 1983*)
 Ustawa o edukacji i kształceniu (*Bayerischen Gesetz über das Erziehungs- und Unterrichtswesen*)
 Ustawa o szkołach podstawowych (*Volksschulgesetz vom 29. Juli 1986*)
 Ustawa o ochronie niedziel i dni świątecznych z 1 stycznia 1983 r. – znowelizowana ustawą z 12 kwietnia 2016 r.
 Ustawa o otwarciu sklepów (*Berliner Ladenöffnungsgesetzes vom 14. November 2006*) – znowelizowana ustawą z 13 października 2010
 Konstytucja Landu Nadrenii Północnej- Westfalii (*Verfassung für das Land Nordrhein- Westfalen vom 28. Juni 1950*)
 Ustawa o szkołach (*Schulgesetz für das Land Nordrhein- Westfalen vom 15. Februar 2005*)

Bibliografia

- Akzeptanz religiöser und weltanschaulicher Vielfalt in Deutschland. Ergebnisse einer repräsentativen Umfrage im Auftrag der Antidiskriminierungsstelle des Bundes, 2016, [online] https://www.antidiskriminierungsstelle.de/SharedDocs/Downloads/DE/publikationen/Umfragen/Bericht_zur_Umfrage_Akzeptanz_religioe-ser_und_weltanschaulicher_Vielfalt_in_Deutschland.pdf?__blob=publicationFile&v=2.
- Dokumentation. Berichte zur Religionsfreiheit und zu religionspolitischen Debatten. Auswahl, Wissenschaftliche Dienste des Deutschen Bundestages, 2018, [online] <https://www.bundestag.de/resource/blob/575582/23337317a4efa37c475e4e506fcoa33/WD-1-023-18-pdf-data.pdf>.
- Frotscher W., Pieroth B., *Verfassungsgeschichte*, München 2013.
- Gröpl C., Windhorst K., Coelln C., *Grundgesetz. Studienkommentar*, München 2013.
- Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (Handkommentar)*, red. D. Hömig, Baden-Baden 2013.
- Grundgesetz. Kommentar*, red. M. Sachs, München 2009.
- Grundgesetz-Kommentar*, red. I. Münch, P. Kunig, München.
- Heimbach-Steins M., *Religionsfreiheit: ein Menschenrecht unter Druck*, Paderborn 2012.
- Jansen T., *Studie zur Religionsfreiheit. Ein Menschenrecht in Gefahr*, 15.12.2018, [w:] Frankfurter Allgemeine Zeitung, [online] <https://www.faz.net/aktuell/politik/studie-zur-religionsfreiheit-schwerwiegende-verletzungen-nehmen-zu-15942165.html>.
- Jaras H., Pieroth B., *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Kommentar*, München 2012.
- Kress H., *Religionsfreiheit als Leitbild: Staatskirchenrecht in Deutschland und Europa im Prozess der Reform*, Münster 2004.
- Krukowski J., *Konkordaty z państwami Europy Środkowej i Wschodniej zawarte na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] Teki Kom. Praw. – OL PAN, 2010.
- Schaal G., *Der „Kruzifix-Beschluss“ und seine Folgen*, [w:] Das Bundesverfassungsgericht im politischen System, red. R. van Ooyen, M. Möllers, Wiesbaden 2006.
- Tończyk N.M., *Kirchenartikeln – artykuły Konstytucji Republiki Weimarskiej trwalsze od niej samej*, [w:] Konstytucje państw europejskich z perspektyw historycznej i współczesnej, red. P. Kowalczyk i B.A. Maciejewska, Toruń 2015.
- Tończyk N.M., *Konstytucja Republiki Weimarskiej z 11 sierpnia 1919 roku jako demokratyczna podstawa prawna totalitarnego państwa*, [w:] Studia Iuridica Toruniensia, t. XIV, Toruń 2014.
- Ungern-Sternberg A. von, *Religionsfreiheit in Europa. Die Freiheit individueller Religionsausübung in Großbritannien, Frankreich und Deutschland – ein Vergleich*, 2008.

